

76558

323.1

q-42.

1917

O-26.

33

33.1(91.542)

9-54

ԱՎՈՒԹԻՒՆ Ս. Տ. Մ...ՆԻ և Բ. Շ...ՆԻ.

15 JAN 2010

ՀԱՅԵՐԻ

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

XX ԴԱՐՈՒՄ

ԿԱՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԸ

(Մասն երկրորդ)

Գ Ր Ե Ց

ԵՂԻՇԷ ա. քահ. ԳԵՂԱՄԵԱՆՑ

Протоіерей Егишэ Гегамянцъ. Освободительное
движеніе армянъ въ XX стол.

Часть II-я.

ԳԻՆԸ 50 ԿՈՊ.

Տպարան Ն. Երևանցեանի, Բազու
Типографія Н. Эриванцова, Баку.

1917

26 SEP 2006

323-1

9-42

Երկր. հայկ. լեզու:

ՀԱՅԵՐԻ

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

XX դարում

Կ Ա Մ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԸ

(Մասն երկրորդ)

Գ Ր Ե Ց

ԵՂԻՇԷ ա. բաժ. ԳԵՂԱՄԵՐՆԵՐԸ

7/XI-1922

ՍՅԱՆԻՑՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

Протоіерей Егишэ Гегамянцъ. Освободительное
движеніе армянъ въ XX стол.

Տպարան Ն. Երևանցիների, Բազում:

Типографія Н. Эриванцова, Баку.

1917

18 MAR 2013

76558

ՀԱՅԵՐԻ ԱԶՍՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

XX-րդ ԴԱՐՈՒՄ*)

(Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը)

ԾԲ.

Վճռած լինելով անսպասելի երբեք Զինակցութեան հետ միանալու՝ յատկապէս իր զէնքը Ռուսաստանի դէմ ուղղելու նպատակաւ՝ Օսմանեան կառավարութիւնը որոշեց օգտագործել հայ ազգմիկ ոյժը, - Դաշնակցութիւնը, որն, իբրեւ լեզալ կազմակերպութիւն, արդէն ամեն տեսակ ազատութիւն վայելում էր Տաճկաստանում Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումից անմիջապէս յետոյ, և որ սերտիւ կապած էր «Երիտասարդ Թիւրքերի» կազմակերպութեան հետ, որի ձեռքումն էր գտնւում այն ժամանակ, ինչպէս և այժմ, պետութեան կառավարութեան ղեկը:

«Երիտասարդ Թիւրքերի» կառավարութեանը յարելով և նրանց նւիրելով՝ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը», թող ներւի ասել, հայ ցեղին յատուկ քաղաքական տհասութեամբ ու թեթևամտութեամբ, չկարողացաւ վերահասու լինելու և ըմբռնելու երիտասարդ Թիւրքերի ներքինը, ոգին: Նոյն իսկ Ադանայի 20,000

*) Այս գրքովը հայկական հարցի եօթներորդ շրջանի շարունակութիւնն է, որ գրաքննիչը տպագրելու արգելած էր: Հեղինակ.

հայերի ջարդն՝ «Դաշնակցութեան» աչքերը չբացեց, և նրանք Ադանայի ջարդերն բացառապէս Օսմանեան հին սերնդի, կամ Արդիւ Համիդականների գործն համարելով՝ շարունակեցին, ըստ, առաջնոյն իրենց մտերմութիւնը երիտասարդ թիւրքերի կառավարութեան հետ:

Եւ ահա այդ մտերմութեան հետեանքն էր, որ նախքան Ռուսիային պատերազմ յայտնելն, էնվէր փաշան պատգամաւորներ ուղարկեց նախ էրզրում և ապա Վան ու Մուշ Դաշնակցութեան հետ բանակցելու՝ նրան իր կողմը գրաւելու ընդդէմ Ռուսիայի:

ԾԳ.

Պատգամաւորներն էին Նաջի բէյ, Հիւմի բէյ և Շուքիր բէյ: Այս մարդկանց հետ բանակցելու համար՝ դաշնակցութեան կողմից նշանակւած էին Ակնունի և Ռ... ուսանայ դաշնակցականներն, և Վոսմեան տաճկահայ դաշնակցականը:

Թուրք պատգամաւորները յայտնելով, որ Ռուսիային պատերազմ յայտնելն իրանց մէջ արդէն ծրագրւած է, — խնդրեցին որ «Դաշնակցութիւնը միանայ իրենց հետ ընդդէմ Ռուսիոյ, և եթէ կարող է, նոյն իսկ Կովկասահայերին Ռուսիայի դէմ հանէ *): Փոխարէնը խոստանում

*) Մի այդպիսի ծրագիր ընդդէմ Ռուսաստանի 1863 թւին կազմած էր Ֆրանսիայի կայսրը՝ Նապոլէոն III-ը, որ նոյն թւականում անդի ունեցող Լեհա-

էին, — Կովկասը նւաճելու գէպքում. — հայերին տալ Կարսը, Երևանի նահանգը, Գանձակի նահանգի հայաբնակ մասը, Վանը, Բիթլիսը և էրզրումի վիլայեթի մի մասը, և այս երկիրներէց մի փոքրիկ ինքնավար իշխանութիւն կազմել Օսմանեան պետութեան հովանաւորութեան ներքոյ:

Կան ապստամբական շարժումների դրդիչն ու պաշտպանն էր: — Նապոլէոնի խորհրդով լեհ յայտնի իշխան Չառտորիսկին «Պոլսոյ մէջ խումբ մը մարդիկ գինելով՝ Բաբըր Հայաստան պիտի երթար: «Նաև այս պիտի խումբն հայ ու քիւրտ քաջամարտիկներով պիտի զօրացնէր և անմիջապէս Ռուսիոյ Հայաստանն ու Վրաստանն արշաւէր: Յետոյ այդ գաւառներուն ընակչաց սիրտն իրեն գրաւել, որով ընդհանուր յեղափոխութիւն մը տեղի տալով՝ Ռուսիոյ Լեհաստանի վրայ թափած սոսկալի հուրն տկարացնել, ստիպելով զէնքն իւր զօրացը մէկ մեծ մասն հոն վերադարձնելու» (Դիւան Հայոց պատմութեան. Գիրք ԺԳ. էջ 55):

Դիւանի այս հատորը հրատարակեց «Ազգային Բիւրօն», իբրև ապացոյց «Ճաճկահայաստանի հարստահարութիւններ»-ին: Եւ դաշնակցական գործիչներն, տեղի և անտեղի կերպով, սկսեցին այդ հատորից հանած այս ու այն կտորը՝ ինչպէս լրագրութիւնում, նմանապէս և ժողովներում, — շահագործել յարգարացումն իրանց արկածախնդրական գործողութիւններին:

Մենք այդ գործիչների վրայ չենք զարմանում, բայց զարմանալով զարմանում ենք արժ. հրատարակչի, տպարանատէր Դիւան Թ. Բաճ. Աղանեանցի «Երկու ժողով»-ի մանաւանդ այն տողերի վրայ, որոցմով Պ. Նորատունկեանի գրածի իմաստը փոխել է: Ինչպէս որ փոխել է նա և Պ. Նորատունկեանի այն բառերն, որ նա գրում է Սրուանձտեանին թէ՛ «այն համոզումը ունիմ որ լաւ քաղաքականութեան հետեւած չենք ըլլար անդադար քրդաց դէմ գանդատելով ու մեզ շարունակ անոնց յարաբերութիւնէն հեռու պահելով: Գրդերը մարմին մը կը կազմեն ցեղով ու զէնքով, հայքս ալ

Բայց եթէ,—ասել էին թուրք պատգամաւորները,—Դաշնակցութիւնը Ռուսիային կովկասահայերի դէմ զրգուելուց երկիւղ է կրում,—յայնդէպս մենք մեր առաջարկի վրայ չենք պնդում: Բայց պահանջելով պահանջում և պընդելով պնդում ենք, որ դուք դաշնակցականներդ, ինչպէս և առհասարակ տաճկահայերն, զոնէ այս անգամ լոյսալ, չէզօք մնաք:—Եւ եթէ այդպէս կը մնաք, ձեր մագին անգամ ձեռք տուող չի լինիլ: Եթէ այս երկիրն մեր ձեռին մնաց, դուք մեր հպատակներ կը մնաք դարձեալ, իսկ եթէ ռուսների ձեռք անցաւ,—նրանց հպատակը կը դառնաք: Բայց եթէ այս անգամ ևս չէզօք չմնացիք և դարձեալ ձեռնարկեցիք ձեր ռուսամոլ վարմունքն ու արարմունքը,—ապա հաստատ իմացած կացէք, որ այլ եւս տաճկահայ չի մնալ Օսմանեան աշխարհում:—Ինչպէս որ ցորենը ջրադացի քարերի մէջ արորելով՝ փոշու է վերածուում,—այսպէս մենք էլ տաճկահայերին իսպառ կը ջնջենք, կը փոշիացնենք:—Եւ այս կանենք

ազգաւ և լոյսով: պէտք է որ իրարու բաղիւ է առաջ իմաստասիրենք այն օգուտները, որ կարելի է քաղել նոյն հաղորդակցութիւնէն ու միաբանութիւնէն. երուպական իրաւագիտութիւնը կը պատմէ նախ զէնք ի ձեռին, եւ սպաս լաւ լուսատրեար: Ընդգծածս վերջին բառերն հայր Աղանեանցը իր «Երկու խօսք»-ի մէջ դուրս է բերել իբրեւ հեղինակաւոր անձի վկայութիւն դաշնակցականների արկածախնդրութիւնը արդարացնելու համար:—Մինչդեռ Նորատուէկեանը բոլորովին այլ կարծիք է յայտնում:

այն հեռաւոր նպատակաւ, որ եթէ Ռուսիան յաջողի, թերևս, Տաճկահայաստանին տէր դառնալով՝ կցել իր Կովկասեան սահմաններին,—այն ժամանակ մենք վտանգաւոր ենք համարում, որ Կովկասի և Փոքր Ասիայի մահմեդական միապաղաղ տարրի մէջ տեղում դուք, հայերդ, շարունակէք դարձեալ ձեր գոյութիւնը: Դա մեր քաղաքական հեռաւոր նպատակին շատ մեծ խոչընդոտ է *):

ԾԴ.

Թիւրք պատգամաւորները այս պարզ և զրահան առաջարկներին՝ դաշնակցականները մէկ պատասխան միայն ունէին տալու,—կամ նրանք պէտք է միանային թուրքերի առաջարկութեանը և կամ չէզօքութիւն յանձն առնէին:—Բայց նրանք դեռ այդ չարին:—Նրանք դեռ իրենց խելքին զօռ տւին՝ թուրք դիպլոմատիային խելք սովորեցնելու: Եւ, ըստ առածին, մի ձեռքով կամեցան երկու ձմերուկ վերցնել: Հայ յեղափոխականներն կամեցան ռուսին էլ հաճոյ լինել, թիւրքին էլ: Նրանք խորհուրդ տւին թիւրքերին՝ «չընկնել եւրոպական պատերազմի հոսանքի մէջ»:

*) «Հորիզոն»-ը (1915 թ. № 291) և «Արև»-ը (1915 թ. 208) թուրք պատգամաւորների և «Դաշնակցութեան» ներկայացուցիչների բանակցութիւնը միակողմանիութեամբ են դուրս բերել ու կրճատել: Նրանք մի խօսքով անգամ չեն յիշում թիւրք պատգամաւորների վերջին առաջարկն ու սպառնանքը:

որովհետեւ դա վտանգաւոր արկածախնդրութիւն է և թիւրքիային դէպի կործանումը կը տանէ»*):

— «Մենք մեր անելիքի մասին չենք եկել ձեզ հետ խորհրդակցելու, — վրդոված պատասխանում են թիւրքերը, — այլ ձեր անելիքի մասին: Եւ սպասում ենք ձեր այս կամ ոչ պատասխանուն, դուք կամ մեզ հետ միացէք, կամ չէ՞զօք, լոյալ մնացէք»:

— «Հայերը կը կառարեն իրենց քաղաքացիական պարտքը երկու պատերազմող պետութիւններէ մէջ», — այս եղաւ դաշնակցականներէ պատասխանը, որով ուղեցին ասել թէ հայերը իրենց վրայ իշխող պետութիւններին չեն դաւաճանիլ:

Հագիւ թէ դաշնակցականներէ այս պատասխանը, նա մանաւանդ նրա անկեղծ լինելը, վրաստանութիւն և հաւատ ներշնչէր թիւրքերի մէջ, որոնք շատ լաւ ճանաչում էին «մեզ (հայերին) որ ամէն ժամանակ և ամէն պարագայի մէջ, ուղղակի թէ անուղղակի, Եւրոպային կռթնած բռունցք շարժած էինք մեր մոնգոլ տիրապետողին դէմ: Եւրոպական իրապաշտ, անբարոյական քաղաքականութեան դէմ շատ թուղթ մըրտած և բանախօսութիւններով օղը աղմկած էինք»:

Խօսքը Պաշնակցութեան վրայ մասնաւորելով, պէտք է ասել, որ Երիտասարդ Թիւրքերի կառավարութեան և Պաշնակցութեան համերաշ-

*) «Արև» № 208:

խութեան միակ հետևանքը այն եղաւ, որ «Պաշնակցութիւնը մի քանի պուտ կուսակցական խնդիրներու մէջ շահեցաւ, յաջողեցաւ պարլամենտական ընտրութիւններու միջոցին իր թեկնածուները անցնել տալ, յաջողեցաւ ինքզինքը պահպանել կառավարական հալածանքներէ և սակայն այդքան միայն: Ձեռք չառնւեցաւ այնպիսի մի գործելակերպ, որ համապատասխան ըլլար կնքւած համաձայնութեանը»:

Սկզբէն իսկ անկեղծութիւն, քաղաքականութեան մէջ անհրաժեշտ եղող վճռական հետեւողականութիւն գոյութիւն չունեցաւ այս համերաշխութեան մէջ:

Պաշնակցութիւնը, և իրմով հայը, միշտ ալ մնաց կասկածելի թիւրքերու աչքին, միշտ խայլին, որովհետեւ ինչ որ ստորագրած էր Պաշնակցութիւնը հետեւելով իր մտքին, կը հերքէր՝ հետեւելով իր զգացումներուն: Մէկ ձեռքով շինածը՝ միւս ձեռքով կը քանդէր: Ոչ մէկ մերձեցում կը փորձէր թիւրք մաստային, ընդհակառակը կը շարունակէր զրգոյիչ ցուցամոլութիւնները և այն ներքին ատեւութիւնը, որ հակառակ իր ծածկուած ըլլալուն, կը խօսի աւելի պերճախօս կերպով, քան բացէ ի բաց արտասանւած խօսքերը, որ ծածկւած թարախի պէս անկարելի կը դարձնէ վերքին բուժումը»*):

*) «Վան-Տոսպ» 1915 թ. № 2. Եթէ մեր մէջ, զօրաղտարար, տակաւին կան մարդիկ, որ «Պաշնակցութեան» ինչ լինելն, և ինչ ու որքան չարիք ազդին

Այսպէս էր անա ղրութիւնը Երիտասարդ Թիւրքերի կառավարութեան և Դաշնակցութեան մէջ՝ երբ նրանց ներկայացուցիչները էրզրումում և Վանում ու Մուշում օգոստոսին բանակցում էին միմիանց հետ՝ թէ Թիւրք-ուսու պատերազմն ծագելիս՝ ինչ դիրք պէտք է բռնեն հայերը:

ԾԵ.

Մինչդեռ Երիտասարդ Թիւրքերի կառավարութիւնը Տաճկաստանում եղող դաշնակցական-

հասցնելն չգիտեն,—այդպիսիներին մենք հրաւիրում ենք ուշի ուշով կարդալու «Վան-Տոսպա-ի № 2-ից սկսեալ տպագրւած Մ. Արծրունի ստորագրութիւնը կրող «Փախստականի նամակներ»-ի շարքը համոզելու համար, որ «Դաշնակցութիւնը» անկախ այն ամէն անբարոյականացնող երևոյթներից, որ մտցրեց հայ կեանքի մէջ, անկախ այն անագին գումարներից, որ նա ամէն մի աններելի միջոցներով գութեց, գջլեց ազգից իբրև թէ ազգին փրկելու համար «երբէք չէ կարողացած գոյացնել մի այնպիսի ուժ, որին կարելի լինէր կռիւի վտանգի օրերուն, կամ որ կարող ըլլար թշնամիին հասցնել ծանր հարւածներ: Դաշնակցութիւնը իր գործունէութիւնը դարձուցած է դէպի ներսը, իր ուժը զգացնել աւած է ծանրէն հայ կեանքին մէջ: Բայց արտաքին պայմաններու դէմ նա եղած է միշտ տկար, միշտ անյաջող, միշտ պարտւած: Նա կարծես գործած է գործելու համար միայն և ոչ թէ արդիւնք մը ձեռք բերելու համար:—Կռիւած իր այդ ջնջին ուժերուն, Դաշնակցութիւնը կը բռնէր չափազանց զոր-գութիչ դիրք մահմէտական ամբոխին և կառավարութեան հանդէպ: (Նոյնը № 8):

— Հէնց այդ միակ նպատակաւ էլ կաղմակերպւած է Դաշնակցութիւնը,—կաւեւացնենք մենք:

ների հետ բանակցում էր նրանց իր կողմը որոշալու համար,—Կովկասի հայութիւնը վաղուց ի վեր հակառակ տրամադրւած էր դէպի Տաճկաստանը ոգևորւելով և խրախուսւելով ռուս և ռուսահայ թերթերի զրգուղական լուրերով ու յօդւածներով, Օլգինի և Պլէտնեովի դասախօսութիւններով և հայոց հոգևոր Բարձրագոյն իշխանութեան յորդորներով, որոնք մի կողմից լաւ հող պատրաստեցին ռուսական դիպլոմատիայի համար՝ հայկական հարցն ի պաշտօնէ զարթեցնելու և արծարծելու, և միւս կողմից Կովկասահայ ժողովրդին տրամադրելու, որ, ի պահանջէ հարկին, պատրաստ լինի իր հակաթիւրքական զգացմունքներն դործնականօրէն արտայայտելու և ի հանդէս բերելու:

Վերջին նպատակին ձգտում էր մասնաւորապէս փոխարքայ կոմս Վօրօնցով-Դաշկովը և հէնց զրա համար էլ վաղօրոք դաշնակցական գործիչներին իրենց աքսորավայրերից վերադարձնել էր աւած իըրն թէ ի հետևումս վեհափառ հայրապետի միջնորդութեանն և եթ:

Այսպէս թէ այնպէս՝ աքսորավայրերից վերադարձած դաշնակցականներն պէտք է որ մի կերպ իրանց երախտագիտութիւնը ցոյց տային Կովկասեան փոխարքային: Եւ նրանք չթերացան իրենց այդ պարտքն կատարելուց:

Այս էր անա պատճառն, որ երբ Նորին Պայծառափայլութիւնը ցանկութիւն յայտնեց, որ

որ հայերը իրենց սեպհական միջոցներով կամաւորական հայ յատուկ խմբեր մէջ բերին՝ թիւրքաց և ռուսաց մէջ պատերազմ բացելու դէպքում, — դաշնակցականներն մեծ սիրով բնաւաւջեցին կոմսի այդ ցանկութեանը: Եւ անաւաւջ եկաւ «Ազգային Բիւրօ» կազմելու անհրաժեշտութիւնը: Եւ Բիւրօն ձեռնաց կազմւեցաւ:

ԾԶ.

Այդ Բիւրօյի ներկայացուցիչներն եղան Վրաստանի և Իմերեթի Հայոց թեմակալ առաջնորդ Մեսրոբ Եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանցը, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Աղէքսանդր Խատիսեանցը կովկասեան Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան նախագահ Սամսոն Յարութիւնեանցը և 10 տարուց ի վեր Տաճկահայաստանում գործող, յայտնի դաշնակցական բժիշկ Յակոբ Զաւրիեւիլը*):

Դրանցից առաջին երեքը գրամ և զինւորացունքը պիտի հաւաքէին կամաւորական խմբեր կազմակերպելու համար, իսկ վերջինը՝ այդ խմբերին դէպի Տաճկահայաստան առաջնորդելու, նրանց համար խմբապետներ ջուկելու և սրանց ու ռուս զինւորական իշխանութեան մէջ միջ-

*) Եւ որ, — ինչպէս տեսանք, — 1912 թւականում դեսպան Գիրսից հրահանգ էր ստանում Տաճկահայաստանում գործելու: (Տես «Հայերի ազատագր. շարժ.» մասն Ա. էջ 518):

նորդ հանդիսանալու, — մի խօսքով մի տեսակ հայ զինւորական մինիստր:

Ծրագրելով և կազմակերպելով «Ազգային Բիւրօն» դուքս Վօրօնցով-Դաշկովը՝ այնու ամենայնիւ՝ բնաւ չուզեց նրա գոյութիւնը ճանաչել ի պաշտօնէ:

Մինչև անգամ երբ վերոյիշեալ անձինք, — իրանց ոտքի տակ որևէ հող ունենալու նպատակաւ՝ խնդրեցին դուքսին, որ իրանց իրաւունք տրւի հայ ժողովրդից ընդհանուր կամ մասնաւոր ժողով գումարելով՝ իրենց ընտրութիւնը հաստատել կամ վաւերացնել տալու, — նորին Պայծառաւիրայութիւնը մերժեց այդ առաջարկն և՛ յարակցելով միաժամանակ որ ինքը արգելք չի լինի, եթէ Բիւրօն ինքն իր պատասխանատուութեամբ և մասնաւոր կերպով այդպիսի ժողովներ գումարէ, և մինչև անգամ Թիֆլիսից դուքս էլ ճիւղեր ունենայ ըստ իւր բարեհայեցողութեան:

Եւ այդպէս էլ արաւ «Ազգային Բիւրօն», որ այնուհետեւ իր տիտղոսի վրայ աւելացրեց «կենտրոնական կամ գլխաւոր» մակդիրը:

ԾԷ.

Թիֆլիսի և նրանից օրինակ վերցրած միւս քաղաքների հայերի մէջ տեղի ունեցող այս շարժումների լուրը՝ շատ անհաճոյ տպաւորութիւն գործեց Պետրոգրադի կառավարչական բարձր շրջանների վրայ:

Ռուսիան բնաւ չէր ցանկանում որևէ առիթ

տալ մահմէդական տարրին վշտացնելու, զրգուելու ինչպէս իր սահմաններում, նմանապէս և իր սահմաններից դուրս:

Այդ պահանջում էին Ռուսիայի իրան շահերն, այդ պահանջում էին, և առաւելապէս, նրա դաշնակից Անգլիայի շահերն:

Այս այսպէս լինելով՝ Կովկասահայերի շարժումներն՝ վտանգի կարող էին ենթարկել Ռուսիային և նրա դաշնակից Անգլիային: Էլ չենք խօսում այն մասին, որ եթէ հայերի շարժման ի պատասխան՝ Կովկասի մահմէդական տարրն ևս շարժէր, ոտքի կանգնէր, Կովկասում անխուսափելի էին դառնալու զանազան բարդութիւններ:

Այս՝ և մի երկու այլ շարժառիթներից (որոց պարզելու տեղն ու ժամանակ չէ) զրգուած՝ արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը՝ Կովկաս ուղարկեց Պետական Դումայի հայազգի անդամ Աջէմեանին, որպէս զի Թիֆլիս հասնելով՝ համոզէ իր ազգակիցներին անյապաղ վերջ տալու իրենց քաղաքական շարժումներին, նախազգուշացնելով, որ ուս կառավարութիւնը հրաժարւում է որ և իցէ կերպով օգնելու նրանց, եթէ Կովկասի մահմէդական տարրը՝ յարձակում գործելու լինի նրանց վրայ:

ԾԸ.

Թիֆլիս հասնելով՝ Աջէմեանը «Ազգային Բիւրօ»-ին յայտնեց Սազոնովի առաջարկը: Մերոյ

Եպիսկոպոսն ու իր ընկերներն, ամենայն պարզութեամբ, յայտնեցին, որ իրանք գործի են ձեռնարկել ըստ ամենայնի՝ Փոխարքայի պահանջմամբն ու հրահանգով: Եւ պատրաստ են ամէն ինչ լեկվիդացիայի ենթարկել իսկոյն, եթէ դուքս Վօրօնցով-Դաշկովը կը կամենայ, ինչպէս որ այդ կամենում է Սազոնով մինիստրը:

Առաջնորդարանից դուրս գալով՝ Աջէմեանը տեսնեցաւ զինւորական և քաղաքացիական մասերի Փոխարքայի օգնականների հետ հաղորդելով նրանց Սազոնովի առաջարկը և «Ազգային Բիւրօ»-ի պատասխանը:

Թէ գեներալ Միշլայեվսկին և թէ Պետերսօնը պատասխանեցին Աջէմեանին, որ իրանք ևս նոյն կարծիքն ունին հայերի շարժման մասին, ինչ կարծիք որ ունի Սազոնովը:

Բայց որովհետեւ դուքս Վօրօնցով-Դաշկովը այլ հայեացք ունի և իր այդ հայեացքի իրագործելն է թելադրում հայերին, — ուստի իրանք իրանց սեպուհ պարտականութիւնն են համարում՝ համակերպիլ իրանց անմիջական մեծաւորին — Փոխարքային:

Երբ Աջէմեանը Փոխարքային իրեն ներկայացաւ պալատում՝ Նորին Պայծառափայլութունը յայտնեց, որ, արդարեւ, հայերի շարժումը իր կամքովն ու թոյլտուութեամբն է կատարուում: Որ այդ շարժման և նրանից առաջանալի հետեանքների մասին՝ պատասխանատուութիւնը նա ինքն

տակները վաղուց սպասում էին այդ երեք ուժեղ պետութիւնների ճակատադէմի համար կայացրած վերոյիշեալ ճակատագրական վճիռները լսելու, որպէս զի արմատական ծանապարհով լուծուի իրենց դժբաղդ կեանքի «լինել ու չլինելու» հարցը»... «Հայ ժողովուրդը,—շարունակում է «Արարատ»-ը,—կանգնած է պատմական ճակատագրի առաջ, նա սպասում է ոռոսաց քաջամարտիկ զօրքի յաղթութեան և իւր պատմական յոյսերի իրականացման: Նրա զաւակները անձնէր կերպով կուռում են ոռոս զօրքերի շարքում դարաւոր թշնամու դէմ: Ռուս-տաճկական կռիւն առաջ է բերել հայ ժողովրդի մէջ մեծ ոգևորութիւն բնականօրէն, ամէն տեղ մեծ չափերով օգնութիւն են ցոյց տալիս՝ ով ինչով կարող է: Զանազան կողմերից հայ անձնէր կամաւորները սպասածից աւելի, շտապում են ճակատադէմի պատերազմի դաշտը միանալու և աջակցելու ոռոս զօրքին ընդդէմ թշնամու»:

— «Հայ ժողովրդի յուսալից կեանքի յաղթութեան ժամն է հասել,—աւետում էր «Արարատը»,—աւելացնելով այդ բառերի վրայ, որ ներկայ պատերազմից յետոյ՝ «հայ կեանքը կը վերածնւի և ամենքս ուրախութեան արցունքներով ցողուած միմիանց հետ բազմատանջ ժողովրդի նեանքի յարութիւնը կաւետենք»*):

*) «Արարատ» 1914 թ., նոյեմբեր, Մայր Աթոռի օրգանի այս լաւատեսութիւնը չունէր եզնիկ ա. քահ. Երզնկեանցի «Հովիտ»-ը: Վերջինս բացարձակ յոռետես

կ.

Պատերազմը պաշտօնապէս յայտարարւելուց մօտ երկու ամիս առաջ՝ «Ազգային Բիւրօ» վերոյիշեալ չորս անդամները Փոխարքայի պալատը հրաւիրւեցան խորհրդակցութեան համար:

Կառավարութեան կողմից ներկայ էին՝ Փոխարքայի օգնականներն՝ գեներալ Մեշլանովսկի, հօֆմէյստեր Պետերսօն, Կովկասեան Զինւորական Շրջանի մեծաւորը և գեներալ Իւգենիշը:

Ժողովը առաջարկեց «Ազգային Բիւրօ»-ին կազմակերպել ռազմիկ յատուկ խմբեր, որոնք փորձառու խմբապետների ղեկավարութեամբ պէտք է գտնւէին Կովկասեան բանակի այն զօրամասերի մօտ, որ 4 կողմից գրոհ էին տալու թշնամու վրայ: Գրոհ տուող այդ զօրամասերի յարձակման կէտեր՝ ընտրւած էին առաւելապէս՝ հայաշատ վայրերն:

«Ազգային Բիւրօն» մեծ սիրով ընդառաջեց այդ առաջարկութեանը, միաժամանակ ցանկու-

էր տաճկահայերի ապագայի նկատմամբ: Եւ տակաւին 1912 թւականին, երբ ոռոսահայերիս մէջ արհեստականօրէն հակաթիւրք շարժումն սկսեցաւ (ինչպէս որ մեր այս յօդաձևերի սկզբին գլուխներում ցոյց է տրւած),—«Հովիտ»-ը զգուշացրեց իր ընթերցողներին գրելով, որ այս քաղաքագիտական խաղերն «հայերի համար արեան, բաղնիսներ են դառնալու»: (Տես «Հովիտ» № 38): Այս շարժումներն «մեր զոյլութեան վրայ սեւ խաչ դնելու պատրաստութիւնն է: (Տես իմ «Պատմութեան դասեր» յօդաձևը. «Հովիտ» 1912 թ. № 45):

թիւն յայտնեց, որ տաճկահայերը, հնարաւոր եղածին չափ, զինւեն իրանց անձին վտանգ սպառնացած ժամանակ պաշտպանելու համար: Այս խնդիրը վերջերում էլ՝ քանիցս կրկնեց «Ազգային Բիւրօն»: Բացի դրանից նա խնդրեց, որ ռուս դիպլոմատիան նախապէս ձեռք բերէ չէզօք պետութիւնների յօժարութիւնը, որով նրանց դեօպաններն ազդեն Թիւրքիայի վրայ՝ խուսափելու հայերի մէջ ջարդ առաջացնելուց:

Ինչպէս որ կառավարութեան ներկայացուցիչներն առաջարկել էին՝ «Ազգային Բիւրօն» 1914 թ. սեպտեմբերի սկզբներին ձեռնարկեց խմբերի կազմակերպման գործին, որպիսի գործը վարում էր մի առանձին կօմիտետ, բաղկացած, գրեթէ բացառապէս, դաշնակցականներից, որոնք Ռուսիոյ այլ և այլ քաղաքներում, նոյն իսկ արտասահմանեան երկիրներում, իրենց ունեցած գործակալների կամ ներկայացուցիչների միջոցաւ, յաջողեցան մեծ ոգևորութիւն առաջ բերել ամենուրեք հայ ժողովրդի մէջ և կամաւոր զինուորացուներ ճարել առաւելապէս տաճկահայերից*):

Դաշնակցական գործակալներին՝ ժողովրդին ոգևորեցնելու գործում՝ մեծապէս նպաստում էր նա մանաւանդ Կովկասեան հայ մամուլը: Այնպէս որ պահանջած չորս հայկական կամաւորական խմբերն՝ հոկտեմբերի երկրորդ կիսին, այն է՝ ռուս-տաճկական պատերազմն յայտնելուց մի-

քանի օր առաջ՝ կազմ և պատրաստ էր արդէն: Եւ երբ հոկտեմբերի 20-ին պատերազմը հրատարակեցաւ՝ հայկական խմբերն՝ ռուսական բանակի որոշեալ զօրամասերի հետ միասին՝ առաջ շարժեցան:

ԿԱ.

Կամաւորական խմբերի առաջինը կազմւած էր 1,200 հոգուց, երկրորդը՝ 382, երրորդը՝ 430 և չորրորդը՝ 470,—բացի դրանից պահեստի զինւորներ ունէր, «Ազգային Բիւրօն» 600 հոգի: Ընդամենը, ուրեմն, 3,082 հոգի:

Առաջին խմբի պետն էր Անդրանիկը, որ հոկտեմբերի 23-ին Ջուլֆայից անցաւ Խօյ:

Անդրանիկը տաճկահպատակ է:

Երկրորդ խմբապետը Դրօն էր, ռուսահպատակ, որ հոկտեմբերի 24-ին Իգդիրից անցաւ Թափարեզի լեռնանցքը:

Երրորդ խմբապետն էր Համազասպը, տաճկահպատակ, որ նոյեմբերի 1-ին Ալաշկերտի հովիտը մտաւ:

Վերջապէս չորրորդ խմբապետն էր Քեօին, որ Սարիգամիշից մտաւ Հախվերան և Խօշաբ:

Այս չորս խմբերն էլ սրբութեամբ կատարելով իրենց վրայ դրւած այլ և այլ զինուորական պարտականութիւնները՝ միշտ գովեստի և շնորհակալութեան են արժանացել ռուս զօրապետների կողմից թէ՛ բանաւոր և թէ՛ զրաւոր կերպով:

*) Որոնք մօտ 90% էին կազմում խմբերում:

Դժբաղդաբար երկրորդ խմբի պետ Դրօն հոկտեմբերի 25-ին երկու օր տևող ճակատամարտում վիրաւորւելով՝ ստիպւեցաւ պատերազմի դաշտից հեռանալ շուտով։ Սակայն իսկոյն նրան փոխարինեց Արմեն-Կարօն, (Բաստրմաձեան), որ տաճկահպատակ էր և Օսմանեան պառլամենտի անդամը Էրզրումի կողմից։

Առաջին երկու ամիսներում՝ չորս կամաւորական խմբերն հետևեալ կորուստն ունեցան՝ 156 սպանուած և 743 վիրաւորւած, հիւանդ և ցրտահար։ Այսպիսով խմբերի կազմը $\frac{1}{3}$ մասով պակասեց պատերազմի հէնց առաջին շրջանում։

ԿԲ.

Այս ցաւալի հանգամանքը պարզեց կամաւորական խմբերի որոշ անփորձութիւնը, ուստի և ռուս զօրավարների ցանկութեամբ, որոց ձեռքի տակ նրանք գործում էին, որոշւեցաւ պակասած զինւորների թիւն լրացրել և նոր կազմակերպութիւն մտցնել։ Իսկ մինչ այդ՝ կամաւորական խմբերին յատկացւեցաւ ռուսաց ձեռքն անցած վայրերից փախած հայերին՝ իրանց պաշտպանութեան տակ՝ տեղափոխել դէպի Կովկաս։ Եւ նրանք այդպէս էլ արին։ Այսպէս՝ առաջին կամաւորական խումբը՝ Դիլմանի շրջանի հայերին տեղափոխեց, իսկ երկրորդ խումբը՝ Ալաշկերտի հովիտի հայերին։

Այդ միջոցներին էր ահա, որ գաղթել չցան-

կացող հայկական շատ գիւղեր անօգնական և անպաշտպան մնալով՝ մահմէդական տարրի կատաղի վրէժխնդրութեանը ենթարկւեցան՝ ռուս բանակին, և նամանաւանդ հայ կամաւորական խմբերին, ցոյց տւած համակրութեան և այս ու այն օգնութեանը համար։

Մինչ այս մինչ այն, և ահա «Ազգային Ռիւրօն» յաջողեցաւ խմբերի պակասորդը լրացնել, նրանցից իւրաքանչիւրի թիւն հազար հոգու հասցնելով։

Բացի նախկիններից՝ մի նոր խումբ ևս աւելանալով՝ կամաւորական խմբերի թիւն եղաւ հինգ։

Բացի առաջին խմբից՝ մնացեալ չորս խմբերի վրայ ընդհանուր հրամանատար նշանակւեցաւ Վարդանը և այդ միացեալ խմբերն՝ այնուհետև կոչւեցան «Արարատեան Դունդ», որի սննդեան և միւս ծախսերն, ըստ որոշման դուքս Վօրօնցով-Դաշկովի, կառավարութիւնը այնուհետև իր վրայ ընդունեց՝ զնդի գործունէութեան ծրագիրը Դերագոյն Էնդհանուր Հրամանատարի ձեռքով հաստատել տալուց յետոյ։

Քիչ ժամանակից յետոյ՝ կարիք զգացեց մի նոր խումբ ևս կազմակերպելու։ Եւ կազմակերպւեցաւ բացառապէս «Հնչակեան» կուսակցութեան համախոհներից, մինչդեռ նախկին հինգ խմբերն՝ «Դաշնակցականներ» էին։

Նոր խումբը կոչւեցաւ վեցերորդ խումբ՝ իրեն պետ ունենալով ռուսական բանակի հայ-

ազգի օֆիցերներ՝ նախ կապիտան Ջանփօլատովը
և ապա պօրուչիկ Ավչարովը:

Այս խումբը միացաւ գեներալ Բարատովի
բանակին և քաջութեամբ իր վրայ դրած պար-
տականութիւններն կատարելով՝ նոյնպէս բանա-
ւոր և գրաւոր գովեստի արժանացաւ՝ վերոյիշեալ
գեներալի կողմից:

Խմբերից պակասածների թիւն, իր ժամա-
նակին, լրացնելու համար՝ «Ազգային Բիւրօն»
մի եօթներորդ, պահեստի խումբ ևս կազմելու
ձեռնարկեց Երևանում:

Այս բոլոր խմբերի կազմակերպման և պահ-
պանման ծախքն եղած է 1,395,000 ռուբլի դրա-
մով և 400,000 ռուբլի շորեղէնով: Այդ գումարի
հաշիւը՝ «Ազգային Բիւրօն» սկզբնական ծախքի
համար կառավարութիւնից ստացել է 245,000
ռուբլի: Իսկ մնացել 1,560,000 ռուբլին՝ հանդա-
նակել է հայ ժողովրդից *):

*) Դրամական այս հաշիւներն վերաբերում են
մինչև 1915 թ. հոկտեմբեր ամիսն: Բացի այս ռազմա-
կան գործունէութիւնից՝ «Ազգային Բիւրօն» ունեցաւ
նաև հետախուզական (разведочный) գործունէութիւն:
Չորրորդ կորպուսի մօտ նա ունէր հայկական մի խմբակ,
որ Դէվոյեանի դեկավարութեամբ՝ բացի յայտնի հետա-
խուզութիւններից՝ նա և գաղտնի հետախուզութիւն-
ներ էլ էր անում թիւրքիայի խորքերում, և նոյնիսկ
Կ.Պօլսում, և ճիշտ տեղեկութիւններ էր հաւաքում
թիւրք բանակների քանակի, կազմութեան և շարժում-
ների, պաշարի, ռազմամթերքի, նաւատորմիղի մասին
և այլն:

ԿԳ.

Հայկական կամաւորական խմբերի կազմա-
կերպման լուրն՝ երբ առաջին անգամ Բ. Դուռը
լսեց ոչ միայն զարմացաւ, այլ նա և զայրացաւ
«Դաշնակցութեան» վրայ, իբրև իր խոստմանը, —
չէզօք մնալու նկատմամբ, — դրժողի: — Սակայն
չկամենալով դրժուել նրանց՝ խնդրեցին հնար
գտնել՝ ուսասոյսերին յետ կանգնեցնելու իրանց
մտադրութիւնից: Առ այդ Դաշնակցութիւնը պա-
տասխանեց, որ նա ինքը «կարող չէ ուսասոյսե-
րի գործողութիւնների համար՝ երաշխատորութիւն
եւ պատասխանատուութիւն ստանձնել»:

Շատ պարզ է, որ այսպիսի պատասխանը
չէր կարող թիւրք կառավարութեան առաջ՝ ար-
դար և չքմեղ ցոյց տալ Դաշնակցութեանը, որի
դեկավարների միջոցաւ էր, որ Կովկասում կա-
մաւորական խմբերն էին կազմուում ու կազմա-
կերպուում:

Այս ևս պէտք է ասել, որ կամաւորական
խմբերի մասին լուրերն՝ խիստ չափազանցեցրած
կերպով էին հասնում թիւրք կառավարութեան
ականջին: Այսպէս՝ այդ կառավարութիւնը կար-
ծում էր, որ Անդրանիկի խումբը կազմած է
12,000 հոգուց: Ուստի և պահանջեցին Դաշնակ-
ցութիւնից՝ պատգամաւոր ուղարկել նրան Սալ-
մաստ, և առաջարկել, որ թիւրքիայի վրայ չը-
յարձակել:

Առ այդ էլ Դաշնակցութիւնը այս պատաս-

խանը տւեց թէ՛ «արդէն ուշ է եւ ինքը անգոր է ոռոտահայերի շարժումը յետո կասեցնել»:

Յանուն անկողնապահութեան պէտք է արձանագրենք այստեղ, որ Դաշնակցականների միջից այդ միջոցում դուրս եկան ոմանք, որոնք հակառակ էին կամաւորական խմբերի կազմակերպման գործին, և որոնք ինքնաբերաբար յանձն առան շրջել պատերազմի դաշտին մօտիկ գտնւող հայաշատ քաղաքներն ու գիւղերը՝ յայտարարելու ժողովրդին՝ յետ կանգնել հակաթիւրք ցոյցերից և շարժումներից: Այդպէս վարւեցան, օրինակի համար, Վրամեանը և Իշխանը: Սակայն թիւրք կառավարութիւնը՝ դրանց անկեղծութեանը ևս չհաւատալով՝ մտքումը դրեց պատժել ինչպէս Դաշնակցականներին, նմանապէս և նրանց ձեռքովն ու խելքովն ընթացող տաճկահայերին: Բայց իր այդ մտադրութեան իրագործումը՝ թիւրք կառավարութիւնը յետաձգեց յարմար առիթի:

Այնպէս որ, — գրում է դաշնակցական յայտնի գործիչներից մէկը, — «մինչև դեկտեմբեր ամիսը ընդհանուր առմամբ՝ Թիւրքաց Հայաստանում գրութիւնը հանգիստ էր»^{*)}:

ԿԴ.

Նախընթաց գլուխներից մէկում անւանեցինք այն յայտնի քրդերն, որոնք շատ կամ քիչ

^{*)} «Արև» 1915 թ. № 208.

ժամանակ Թիֆլիսում ապրելով՝ սիրաշահւում էին Կովկասեան բարձր իշխանութեան կողմից և նրա հրահանգներովն գործում Տաճկահայաստանի իրենց ցեղակիցների մէջ տարիներից ի վեր:

Այդ քրդերից ամենայայտնիներն էին Շէյխ Սըմկօն և Աբդիւլ Ռէզաքը:

Առաջինը Կովկասեան իշխանութիւնից ստացել էր շքանշան և ստանում կանոնաւոր ամսաթոշակ: Իսկ նրա աշխրեւոր, մի քանի տարի շարունակ, ստանում էր զէնք^{*)}:

Երկրորդ յայտնի քիւրդ Աբդիւլ Ռէզաքը՝ խոստացաւ քրդերին որսալ և Ռուսիոյ կողմը գրաւել: Եւ դրա համար բաւականաչափ գումար ստանալով կառավարութիւնից՝ Մուստաֆա բէյի հետ անցաւ գնաց Բօտան՝ տեղական քրդերին տաճկաց դէմ ապստամբեցնելու նպատակաւ իրեն թէ, բայց չյաջողեցաւ:

Մուստաֆա բէյը, իր հերթում ոռոտ կառավարութիւնից մի ընդարձակ գետին ստացաւ Կարանի անունով՝ Մակուի յըջանում: Ստացաւ նմանապէս և դրամ ու զէնք: Եւ չնայած այդ ամենին՝ Մուստաֆա բէյն ևս՝ դեկտեմբեր ամսին՝ տաճկաց կողմն անցաւ Սըմքօյի նման և ոռոտներից ստացած զէնքերով սկսեց ոռոտներին և հայերին կոտորել:

^{*)} Չնայած այդ ամենին՝ երբ դեկտեմբերին ոռոտները նահանջեցին՝ Սըմքօն թիւրքերի կողմն անցաւ և սկսեց հայերին կոտորել: Վերջերում Սըմքօն զղջաց և ոռոտ իշխանութիւնը նրան ընդունեց:

Այդպէս վարեցաւ և մի այլ քիւրդ ցեղապետ Աբդիւլ-Մէջիդ անունով:

ԿԵ.

Ռուս-տաճկական սահմանագլխի վրայ քիւրդ բէգական մի ընտանիք է ապրում, — Շամշադինով:

1877 թ. պատերազմի ժամանակ՝ այդ ընտանիքի անդամներից մէկը, անունը Այիպ-փաշա, ուսաց կողմն անցաւ, բայց յետոյ դաւաճանեց, Շամշադինովի ընտանիքի մի մասը այժմ Ռուսաստանում է ապրում, միւս մասը՝ Տաճկաստանում:

Ռուսահայտակ Շամշադինովներից մէկը, — պրապօրչիկ Համիտ բեգը՝ պատերազմի սկզբներում՝ ուս գինւորական իշխանութեանը ներկայացրեց իր հօրեղբոր որդի, տաճկահայտակ Ռասուլ բէգին և ուրիշ քրդերի: Սահմանագլխի պահպանութիւնը ուս իշխանութիւնը նրան և նրա ընկերներին յանձնեց, որոնք խօստացան հետզհետէ իրենց կողմը գրաւել Համիդիէ կոչւած քիւրդ զօրքերի այս ու այն մասին, և կամ միւս այս ու այն քիւրդ ցեղին:

Սակայն՝ կամայ թէ ակամայ՝ իրենց խօստմունքներից ոչ մէկն էլ չկարողացան կատարել: Նոյն իսկ նրանք չկամեցան իրենց ցեղակիցներին յետ կասեցնել հոգևով, սրտով ուսներին անձնատուր եղած հայ խաղաղ ժողովրդին կա-

տարելու ծրագրից, որ նրանք ի դործ դրին ամենայն դաժանութեամբ:

ԿԶ.

Մետալի միւս կողմը շուռ տանք:

Առաջին հայ կամաւորական խմբապետ Անդրանիկը՝ կուի բռնած ժամանակ չորս քիւրդ օֆիցեր էր գերի բռնել: Դրանց անուններն են՝ Սադիմ բէգ (Շամսիի աշխրեթից), Օսման բէգ (Մլանցեվ աշխրեթից), Հաջի-աղա Հիւսէին բէգ (Թակուր աշխրեթից) և՝ Զահանգիր-աղա, որ եզրդի էր և անձամբ եկաւ անձնատուր եղաւ:

Անդրանիկը դրանց բոլորովին զինաթափ արաւ և տարաւ գեներալ Նազարբէգովին յանձնեց, զեկուցանելով որ դրանք բոլորը համիդիէական օֆիցերներ են և իրենց ձեռքի տակ՝ խոշոր ոյժեր (զինւորներ) ունեն:

Ըստ պահանջման Նազարբէգով գեներալին՝ գերիներն հարիւր չափ հրացան յանձնեցին, ասելով որ ուրիշ և աւելի զէնք չունին:

Անդրանիկի այն հաւաստիացումը թէ՛ պատերազմից առաջ դրանք թիւք կառավարութիւնից 1,600 հրացան են ստացել և 3,000 էլ իրանք առաջւանից ունէին, — Նազարբէգովը չըյարգեց:

Այլ առ ժամանակ մի գերիներին իրեն մօտ պահելով՝ յետոյ ուղարկեց գեներալ Զեռնօղուրովին, որին հաւատացրին գերիները թէ իրանք

ռուսաց դէմ բնաւ չեն մեղանշած, ուստի և ազատ թողնւեցան*):

Չեռնօգուբովի նման դէպի քրդերը զիջող, կամ բարեհաճ գտնւեցաւ նաև գեներալ Նիկոլայեվը, որ հայերին շարդող, նրանց տներն ու տեղերը թալանող Համգա բէգին, Ղասըմ բէգին, Ալի բէգին և նրա եղբօրը՝ Թէմուր բէգին թոյլատրեց ազատ և աներկիւղ ապրել Դիատինում՝ այս գաւառի ռուսաց ձեռքն անցնելուց յետոյ:

Նոյն իսկ մի քանի բերդապետներ (կօմենդանտ) վերադարձրին քրդերին նրանց գէնքերը, պարտաւորելով որ ռուսաց զօրքն առաջ շարժելիս՝ նրանք թիկունքում զինւած՝ պահպանեն երկիրը:

Կէ.

Մի կողմից հայ կամաւորական խմբերի ռուս քանակներին միանալն առիթ բռնելով և զրգրուելով, և միւս կողմից ռուս զինւորական իշխանութեան թոյլ, մինչև իսկ բարեհաճ վերաբերմունքից խրախուսւելով՝ քիւրդ ցեղապետներն անարգել սկսեցին շարդել հայերին:

Սարայի և Բաշկալայի շրջանում նրանք մինչև տասն հազար մարդ սպանեցին գաղանա-

*) Վերադառնալով իրենց երկիրը և թիւրք բանակին հետ միանալով՝ յիշեալ քիւրդ օֆիցերները Անդրանիկին վրէժը տեղական հայերից լուծեցին՝ շարդելով վերին և ներքին Ախուրէք, Արզիրիք, Հասան-Քամրան և Սալախանա գիւղերն:

բար: Վրէժխնդրութեան ոգւով տոգորւած նրանք հայերին ողջ-ողջ թաղում էին, այրում և խաչում: Քաղաքների հայ ժողովրդի կայքն ու գոյքը խլեցին, իսկ գիւղերն քարուքանդ արին:

Քրդերի այս գործողութիւնների մէջ՝ անտարակոյս թիւրք կառավարութեան մատը ևս խառն էր: Բայց նա դեռ աշկարայ հրապարակ չէր դուրս գալ: Եւ իր գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրել էր մի կողմից՝ պատերազմին մօտիկ վայրերից՝ հայերին տեղահան անելով և երկրի ներսերը քշելով, և միւս կողմից առ երեսս դաշնակցականներին փայփայելով և նրանց մէջ երկպառակութիւն ձգելով:

Ինձ համար պարզ չէ՝ արդեօք այդ փայփայանքի՞ թէ իսկական համոզմունքի տրդիւնքն էր, որ դաշնակցական գործիչներից ոմանք, — և յատկապէս Վռամեանն ու Իշխանը, — հակառակ իրենց կուսակիցների կամքին ու հաճութեանը՝ ինքնաբերաբար յանձն առան, ինչպէս. առաջ էլ յիշել ենք, շրջել այս ու այն վայրը և ժողովրդին ի չէզօքութիւն և ի կարգ հրաւիրելու: Բայց դեռ տեղ չհասած՝ Իշխանն սպանւեցաւ ճանապարհին՝ իսկ Վռամեանը նախ ձերբակալւեցաւ, յետոյ էլ սպանւեցաւ:

Ինձ համար պարզ չէ դարձեալ այդ երկու գործիչների սպանման շարժառիթը:

Գուցէ թիւրք կառավարութիւնը նրանց սպանել տւեց՝ անվստահ լինելով նրանց անկեղծութեան վրայ, և երկիւղ կրելով որ նրանք թերևս

շրջելու են առաւել ևս հայ ժողովրդին գրգռելու և լարելու:

Բայց գուցէ դիտմամբ սպանել սուեց, որպէս զի Վանի մէջ,—ուր սպանւածները մեծ ժողովրդականութիւն էին վայելում նոր սերունդին մէջ,—գրգռչութիւն և ապստամբութիւն առաջ բերելով՝ յարմար առիթ ունենայ՝ արձակ համարձակ կոտորել վանեցիներին, որոնք երկար տարիներէց ի վեր կասկածելի և ատելի էին կառավարութեան աչքում գլխաւորապէս իրանց ռուսասիրութեան և թեթևամիտ ցոյցերի համար*):

*) 1872 թ. մարտի 3-ին 40 հոգի վանեցիներ,— ըստ երևոյթին արհեստաւորներ,—մի գաղտնի ընկերութիւն կազմեցին՝ անուանելով այն «Միութիւն ի փրկութիւն»: Երբեքսան «ի խաչ, յԱւետարան և յօթն խորհուրդ եկեղեցւոյ, համամտութեամբ այս պայմանը չժխտել և հաւատարմութեամբ պահել մինչև արեան յետին կաթիլը»:

Ընկերութեան նպատակն էր թիւրքաց ձեռքից «փրկութեան միջոց մը փնտռել»:

Հիմնադիրները հրաւիրանօք և նրա գործակալները միջոցաւ ցրւած միատեսակ և նոյնաթիւ (1872 թ. ապրիլի 26) խնդրագրերով՝ Վանի շրջանի մի շարք հայ գիւղերի հասարակութեան անդամներից շատերը դիմեցին «գաղտնի ընկերութեան մեծապատիւ Անդամոց» և անդամակցեցան ընկերութեանը՝ յայտնելով թէ՛ «պատրաստ ենք արեան և մահու չափ ձեռք աւելու, ուր որ ալ մեր փրկութեան յոյսը զմեզ տանի.—թէ՛ ռուսմանալ՝ ռուսմանսը միասին. թէ՛ գաղթել՝ գաղթենք. թէ՛ վերջապէս մեռնել հասած է մեզ՝ մեռնենք, բայց փրկուենք»:

Ի տեղեկութիւն ընթերցողին պէտք է յայտնել, որ այս անցքից 7 տարի առաջ՝ 40 վանեցի հայեր ռուսահպատակութեան էին ընդունել, և որովհե-

նւ թիւրք կառավարութեան հաշիւը ուղիղ դուրս եկաւ դժբաղդաբար:

Իշխանի սպանման և Վաւաւեանի ձերբակալման լուրը իսկոյն Վան հասնելով, մեծ իրարանցում առաջ բերեց այնտեղի գլխաւորապէս պատանեկութեան և երիտասարդութեան մէջ:

Կարդանք, ընթերցող, այդ իրարանցումի նկարագրութիւնը, որ արել է ականատես անձը:

ԿԸ.

...«Նորաշէնի հրապարակէն կանցնիմ. Ամբօխր այսօր ցրիւ է եկած կարծես: Խմբաւորում-

տի այդ բանը Բ. Դրանը յայտնի չէր, ուստի Վանի այդ ռուսահպատակներն՝ թէ թիւրքաց հարկ էին վճարում ամեն տարի և թէ ռուսաց:

Արդ, նոյն այդ ռուսահպատակ Վանեցիներն, որոց մատն անշուշտ խառն է «գաղտնի ընկերութիւն» կազմելու ձեռնարկութեան մէջ, «Միութիւն ի փրկութիւն»-ի բոլոր անդամների աղերսագրերն՝ իրանց առանձին խնդրագրի հետ, երկու նուիրակի ձեռքով, ներկայացրին Կովկասեան Փոխարքային, թախանձելով, որ 7 տարի առաջ իրենց խնդրած ռուս հիւպատոսի նշանակումը փութացնէի:

Երկու նուիրակներն էին «Յակօր Կալօեան և Նշան Շիրվանեան վանեցիք»,—որոնք ռուսահպատակ վանեցիների յանձնարարած թղթով 1872 թ. մայիսի 9-ին՝ Երեան հասնելով՝ յունիս 8 թւակիր խնդրագրով, թախանձեցին, «դիւսպան մը շնորհել Վանայ ի պաշտպանութիւն», որով շնորհապարտ կը կացուցանէք զպապորականցիս, ուր երկնանման վանօրէից հրեշտակակաւորապ մշտամուռնջ աղօթքներ տիւ և գիշեր ձեր անգուգական և չնաշխարհիկ կենաց օրհներգու են և պիտի ըլլան միշտ, մինչ իրենց յետին շունչ» (Տես «Դիւան Հ. Պատմ.» գիրք. ԺԳ. եր. 269—276):

ները հոս ու հոն բիշ կը նկատուեն: Անոնցմէ մէկը կը մօտիկանա ու՝ «ճիշտ է, կըսէ, որ Իշխանը սպանուած է»: Ծիծաղ մը դուրս կը պոթկամ ու միամիտ մարդը կծկուած իր սուտ լուրէն՝ ամօթահար կը քաշուի, կը հեռանայ: Ամեն անգամ կռիւէ մը ետք, երբ Արամ մը, Վռամեան մը, կամ այսօր Իշխան մը կը մեկնեն միտքերը հանդարտեցնելու և կռիւն ընդհատելու, ամբողջ հոս իր երևակայութիւններով կը հիւսէ անոնց մահուան վէպը ու կը ծլւլայ հրապարակին վրայ:

Այսօր հերթը Իշխանինն է. Իշխանի մահուան վէպն է հիւսած այս անգամ ու կը շաղալրատեն յիմարօրէն:

Դպրոցը չմտած՝ կը հանդիպիմ ուսուցիչ Ա.ին: «Իշխանը սպանուած է Նորաշէնի հրապարակին վրայ չէ», — կը կատակեմ,

— Նորաշէնի հրապարակին վրայ չէ, բայց ինչ կասկած որ կրնան սպաննած ըլլալ Շատախի ճամբուն վրայ, — յռետեսաբար ու կասկածով հոգեոց քաշելով՝ կարճադանգէ ընկերս:

— Թող, իսէր Աստուծոյ, թող այդ յիմար կասկածներդ:

— Օ՛, անշուշտ կրնայ այսօր սուտ ըլլալ այդ լուրը, բայց որ օր մը պետի սպանուի Իշխանը և իր բոլոր լաւատես ընկերները, ատոր ոչ մի կասկած չունիմ ես...

— Լաւ, լաւ, դուն պատմէ, թէ ի՞նչ ճառ

ես խօսած երէկ Վռամեանին, երիտասարդներու բացատրական ժողովին մէջ:

— Ճան, — ես ճառախօս չեմ. բայց իմ աչքերը աւելի լաւ կը տեսնեն իրականութիւնը, քան բոլոր ճառախօսներուն: Ես ճառ չեմ խօսած, այլ ճառախօս Վռամեանի սրտապատառ խօսքերէն ետք պարզ յայտնած եմ իրեն, որ այդպիսի ճառախօսները այլ եւս յեղափոխական չեն*): Պարզօրէն հարց եմ դրած — ո՞ր կը թաղէք մեր յեղափոխութիւնը, ինչո՞ւ և ի՞նչ իրաւունքով: Որո՞ւ համար էին մեր ծրագիրները, մեր յոգնաշնան աշխատութիւնները: Որո՞ւ համար էին մեր տենդագին գործը, և ո՞ր օրուան համար: Որո՞ւ համար էր մեր աղքատ ժողովրդի անտեսական ծանրագին զոհարելութիւնը՝ իր գէնքի եւ ուղիւսմութեան պաշարներով, և ո՞ր օրուան համար: Ես պարզ ըսած եմ, որ մեր զեկավարները գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար կը կրկնեն 1908 թուականի Վանի զարհուրելի սխալը: Զի անցնիք քանի մը շաբաթ, գուցէ քանի մը օր, և ահա դուք և անոնք կը տեսնաք մեր զինուորական ամբողջ ոյժը քայքայուած կամ թշնամիին մատնուած:

— Լաւ, շատ լաւ ճառ է ասիկա. և ես կը զարմանամ, թէ ինչպէս Վռամեանը չէ խօսար-

*) Ընդգծումներն միշտ իմն են: Այս խօսակցութիւնից երևում է, որ գործիչների յարաբերութիւնը լարած է եղել Ո՛վ գիտէ, թերեւս այդ լարածութեան արդիւնք եղած լինի Իշխանի և Վռամեանի մահը:

հաժ տաղանդիտ առջև ու յարաբերութիւնները չէ խզած կառավարութեանը հետ, ու մանաւանդ ինչպէս քու Վոսմեանը, Պօղոսը և Միհրանը աւելի շտապ՝ քան Իշխան, թռան ձիուն կոնակը և յեղափոխական Շատախի կրակը մարելու գացին, կը հեգնեմ ես:

Ընկերս կը կարմրի, կը փորձէ փոխադարձաբար հեգնել, բայց աւելի զայրոյթն է, որ բռնկած է իւր մէջ:

— Օ՛, գնահ, գնահ, կը գոչէ, գնահ մանուկներուդ հէքիաթ պատմէ տակաւին և կարծէ, որ այդ անդորրը աշխատանքիդ մէջ մեծ գործ կատարած կըլլաս:

Կը բաժնուինք, ես կուգամ իմ «փոքրիկ գործին»: Կը մտնեմ դպրոց *):

Կթ.

— Այսօր Շատախի պատմութիւնը տուր, պարոն:

Շատախի ուսուցիչը ձերբակալել են, պարոն, բեգի ինչի՜ չեն ձերբակալել հապա:

— Շատախի ուսուցիչը յեղափոխական է, մեր պարոնը հասարակ ուսուցիչ է:

— Էրնէկ Շատախի աշակերտներուն, անոնց ուսուցիչը ձերբակալած են, անոնք հիմայ դպրոց չունեն, անոնք հիմայ կը կուրին...

*) Պատմողը ուսուցիչ է՝ Յով. Մխիթարեան:

— Այո՛, այո՛, պարոն, փակէ՛ք դպրոցը ու կուրի երթանք...

Բոպէաբար այդ՝ կարծես նախապատրաստուած աղմուկին ու հարցապնդումին առջև ես կը կենամ շփոթ ու շշմած: Ես ինձի կը զգամ փոքրիկ, որ հասարակ ուսուցիչ եմ ու չեմ ձերբակալուած, ես ինձի կը զգամ վախկոտ, նոյն իսկ դաւաճան նախակրթարանի չորրորդ դասարանի իմ այս անվախ յեղափոխական փոկրիկների առջև:

Վերջին ժամն է, աշակերտութիւնը յորդահոս դրօսատեղին է ցրուած, ու կը յամառի ներս գալ: Դպրոցի տնտեսը Նորաշէնի դուռնէն լուր մըն է բերել ու հեալով՝ անկապ կը պարէ:

— Վոսմեանը ձերբակալած են:

— Ո՛ւր, ե՛րբ, ի՛նչպէս:

— Այո՛, պարոն, Վոսմեանը ձերբակալած են. կըսեն Իշխանն ալ սպանած են Ղատախի ճամբուն վրայ: Ոստիկաններ գացեր են Արամը փնտրելու:

Արամն ալ պիտի ձերբակալեն, բոլորին, բոլորին, պարոն, փակեցէ՛ք դպրոցը, ի սէր Աստուծոյ:

Կը հաւաքուեն միւս ուսուցիչներն ալ, ոմանք կը թռչեն փողոց՝ արտառոց, առասպելական լուրն ստուգելու, հերքելու:

— Այո՛, դժբախտաբար, այո՛, ամենքը կը խօսէն, — կը եզրակացնեն լրաբերները:

Աշակերտութիւնը առանց հրաւերի կը ցրուի

ինքնին աղմուկով, վրէժով, ըայց եւ սարսափով...

Հեասպառ կը հասնեմ Նորաշէնի դուռը, — ասում է Յով. Մխիթարեանը: Կարծես ամպրոպը ճաքած է հոս անպնդողորդ և կայծակը հրդեհած է այս հրապարակը: Ամբոխը սոսկահար գլխապտուտ խուճապի է մատնուած: Կը հաւաքուին, կը ցրուին, կը ծաւալին ամեն ուղղութեամբ: Ամեն ուղղութեամբ կը խուժեն, ըռպէսպէս լուրը կը ստուգեն ու ըռպէսպէս կը տարածուեն, կը հեռանան յուզումով, վրէժով, սարսափով:

Լուրը կը մնայ տակաւին իր անորոշութեան մէջ. — ուր ձերբակալեցին, ինչպէս, ինչո՞ւ...

Կը յառաջանամ դէպի վար:

Ամբոխը կոհակ կոհակ կը խուժէ:

Ոմանք քրտնաթոր կը վազեն, չգիտես ուր, չգիտես ինչո՞ւ: Խանութները կը փակուին, դուռները կը բացուին, տուներու ներքնայարկերուն մէջ խուլ աշխատանք մը կը սկսի...

Երիտասարդներու հատ հատ խումբեր սօտթուած, հապճեպ, այգիներէն դէպի փողոց դիրար կը խաչաձեւեն, երբեմն կը փսփսան, ու ալ աւելի փութկոտ, հեասպառ կը հեռանան:

Մանուկներ, ծերեր, կիներ, աղջիկներ, հասակաւորների ամբողջ շարքեր լեփ-լեցուն են փողոցներու, դուռներու, պատուհաններու մէջ:

Արտասուղներ կան, կան և լուռ իսկացողներ, սարսափահար, դալուկ դէմքեր, թեթև, նոյն իսկ ուրախ հայեացքներ, վճռական և յանդուգն

դիմագծեր, մահն անհամարնող ու դիմաւորող արի հոգիներ կան այս վիթխարի բազմութեան մէջ»:

Հ.

«Կը մտնեմ Աղուէսաձորի այգեստան, — շարունակում է պատմիչը, — ու քայլերս կուղղեմ դէպի Սահակ Պէյի տուն: Ատիկա մեր կոռի ճակատը պիտի ըլլայ, ասկէ պիտի խուժէ թընամին դէպի մեր սիրտերը, ասկէ պիտի գայ մահը ամենքիս համար վաղը, կամ գուցէ այսօր, քիչ ետք...»

Դեռ նոյեմբերէն, կոտորածի և ընդհարումներու առաջին կասկածի օրերէն ասիկա մեր մարտիկների տեղն է, հոն կրնամ գտնել ընկերներս, հոն կրնամ ստուգել առասպելական անաւոր լուրը:

Այգիին մէջ ինձի կընդառաջեն խումբ մը պատանիներ, սօտթուած, տասնոց ատըմանակներ, արդէն համարձակ կողէն կախ ձգած, — կը թռչեն անոնք դէպի Խաչ-փողոց, հոն հաւանական յարձակումի մը պահուն պատուար կենալով:

Այգիին դռան քով տոնտիրուհին իր աղջիկներով հանգիստ կը պարպէ տունը: Անկողիններ, կահկարասիներ ուսած՝ (ուսն առած) կը տանեն, կը տեղաւորեն թագստոցները, կամ բարեկամներու տուներ, որոնք «տղաներու համար դիրք չեն, և ապահով են...»

Տան տէրը Մանուկ Կասպարեան, տունը պարպելու ամբողջ հոգը կնոջը թողած՝ խմբապետին ցուցմունքներ կընէ դիրքի և թշնամիէն եկած հաւանական կրակի մասին, ամբուլթիւններ հաստատ կանգնելու մասին: Փորձուած մարդ է և փորձուած տուն: 1908 թ. յունուարի դաւաճանութեան օրը այս դիրքէն էր, որ առաջին կրակը բացուեցաւ դաւաճանի վրայ, հոս էր, որ սլայթեց յեղափոխական ուժանակը, և այս տունն էր, որ թշնամիի կատաղի վրէժխնդրութեան մոխրակոյտը եղաւ»...

Խմբապետ Տիգրանը (Սօլկար) սկսած է դիրքեր կանգնելու աշխատանքին: Հարաւային անկիւնը անպաշտպան է: Աղիւսներ ներս կը բերուեն ու թիկունք կը պատրաստեն պատին: Արեւմուտք նայող պատին վրայ դիրքի ծակեր կը փորուեն արդէն: Վերը պատուհաններուն առջև կը բարձրացուեն սալաքարեր և աղիւսներ:

Հոս հաւաքուած են եօթ-ութ տղաներ:

Նոյեմբերի ռուսական նահանջէն ի վեր՝ Իշխանը այս դիրքին մէջ այս տղաներուն է զետեղած: Անոնք հիմա կասկածի, սպանութեան, կռիւի լուրեր են առած և ահա եկեր կեցեր են պատնէշի վրայ, զինուորի պարտականութեան գլուխ:

Քանինները անոնցմէ ղալրոցական աշակերտներ են, հազիւ 17—18 տարեկան: Հրացաններ չունեն, միայն տասնոց ատրճանակներով են զինուած ու խմբապետէն հրացան կը պահան-

ջեն: Այգին նայող սենեակն են հաւաքուեր, կը հանուեն ու կը հագնուեն, կը զինուեն ու կոստոստեն: Հոս է քօմիկ լաւ տղայ մը—Լևոն Շալճեան—Սիսօ, որ դպրոցականներու ձեռքէն բռնած կը պարէ՝

«Էլէք էրթանք Վարազայ սար,

Իշխանն եկաւ ձեռք մաուգէր»...

Կը պարեն, կը ճուղեն, կը թռչկոտեն ու կը սպասեն, որ առաջին զնդակը սուլէ ու իրենք լուծն Իշխանի վրէժը»:

ՀԱ.

Փողոցը ամալի է: Թիւրքական այգիներուն մէջ ոչ մէկ շարժում չկայ: Տղաները լուրն ստուգելու ոչ մէկ հնարաւորութիւն չունեն: Կենթադրեն որ Իշխանն ալ սպանուած է, այլապէս՝ Վաւաճանը ձերբակալում են, մանրամասներն ալ ասոնց յայտնի չէ: Լսած են, և ահա ինքնեն վազած են դէպի դիրք ու կըսպասեն կռուի ու վրէժի վայրկեանին, որը սակայն կուշանայ:

Այգիներով կառաջանամ դէպի Ռաչ-փողոց: Նալթանտեանի այգիին մէջ լեփ-լեցուն են երիտասարդներ, զինուած ու անգէն: Կը խորհրդակցեն, կարգադրութիւններ կընեն ու կըփճեն: Սենեակների մէջ զինուած երիտասարդներ կը շրջեն ու դիրքերու յարմարութիւններ կըստեղծեն:

Արհեստաւոր փորքրիկ տղայ մը, տասնոց
ատրճանակը ձեռքին՝ մտքին մէջ կը սպառնայ
Խաչ-փողոցի հրապարակին վրայ շրջող ոստիկա-
նին: Ուրախ են որ իրենց դիրքը ամեն յարմա-
րութիւններն ունի և կիշխէ թշնամիի դիրքերու
վրայ և ոչ մէկ ուժ կրնայ առանց ծանր զոհե-
րու Խաչ-փողոցի հրապարակը ճեղքել անցնել:
Մտադրուած են դիմացի օթէլը մտնել այս գիշերը
և հոն ևս ուժեղ դիրքեր պատրաստել: Օթէլի
դիրքը կիշխէ Խաչ-փողոցի հիւսիսային մասին
վրայ, հիւսիսէն և արեւմուտքէն թշնամիի ամ-
բողջ շարժումները հսկելու կարողութեան մէջ:

Զինւորները դեռ դասաւորուած չեն, ով որ
կրցած է՝ եկած է՝ ով գէնք մըն է ունեցած
պատրաստ՝ հոս վազած է:

Լուրի մանրամասնութիւններն ասոնք ալ
չգիտեն. երիտասարդներ են և վստահ են, որ
ճիշտ է թէ մինը և թէ միւսը, կը հաւատան
ինչպէս Վոսմեանի ձերբակալումին են, նոյնպէս
և Իշխանի սպանութեան: Կը հաւատան, բայց
յուսահատ չեն, ոչ ալ յուսատես: Նոյն իսկ ու-
րախ են, որ կռիւը պիտի սկսի վերջապէս ու
իրանք ընդունակ պիտի ըլլան լուծել վրէժը,
իրենք լաւատես, ընդունակ պիտի ըլլան փոխա-
նակ դաւադրութեան շղթաներու մէջ հեծկտա-
լու, ըմբոստ և ապստամբ մահ մը բերելու
իրենց համար»:

Հատ հատ շուկայէն Այգեօտանցիներ կը
վերադառնան: Իրենք ոչինչ չգիտեն: Խուճապ

մըն են տեսած շուկայի թուրքերուն մէջ, որոնք
շտապով փախած են խանութներն: Հապճեպ ոգե-
ւորուած շարժում մըն են տեսած գինւորակա-
նութեան մէջ: Լսած են որ Վոսմեանը ձերբա-
կալուած է: Իշխանի մասին ոչինչ չգիտեն: Շու-
կայէն դուրս, կառավարութեան դրան առջև
իրենց պահած են քանի մը ժամով, բայց վեր-
ջէն ազատ ձգած, որ իրենց տունը երթան»*):

ՀԲ.

Վանեցիների պատենեկութեան և երիտա-
սարգութեան այս ցոյցերից առաջ էլ՝ դաշնակ-
ցականները աւելի մեծ ցոյց կատարել էին զօ-
րահաւաքութեան օրերում և պատերազմի սկզբը-
ներում:

— «Լուսնակ գիշեր մը Իշխանը իբր երկու
հարիւր զինուած երիտասարդներ զինավարժու-
թեան կը տանի դաշտը, որու մօտ կը գտնուի
նա և թիւրք թաղ մը: Իշխան բոցավառ ճառ մը
կը խօսի, որու բովանդակութեան մասին առ
այժմ հարկադրուած ենք լռութիւն պահել: Խում-
բի արձակած ձայներէն՝ թիւրք թաղի ընտելի-
ները իրենց տներէն դուրս կը փախչեն սարսա-
փահար եւ կապաստանեն թիւրքերու մօտ:

Լուրը իսկոյն կը տարածուի ինչպէս կառա-
վարական շրջանակներու՝ նոյնպէս թիւրք ազգա-
բնակչութեան մէջ: Դիւրին է երեւակայել այսպի-

*) «Արեւ» 1916 թ. № 25:

սի յիմարական ցոյցի մը, այսպիսի ծայր աստիճան գրգռիչ ընթացքի մը գործած տպաւորութիւնը թիւրք՝ արդէն իսկ վերին աստիճան կասկածոտ հոգեբանութեան վրայ»*):

Վանի պատանեկութեան և երիտասարդութեան վերջին ցոյցերը դուրս պոռթեցրին այդ հոգեբանութեան հետեանքը:

Երկու կողմից կրակ բացւեցաւ: Եւ թէպէտ վանեցիք մի ամսաչափ դիմադրեցին քաջութեամբ, բայց այդ դիմադրութիւնը շատ թանգ նստեց ժողովրդի վրայ: Ծէվդէտ փաշան սկսեց ոմբակոծել քաղաքը և այդ ոմբակոծմամբ՝ «300 տունի չափ մոխիր դարձան և 5—600 մարդ սպանուեցաւ **):

Այս այն ծէվդէտ փաշան է, որ նոր կուսակալ էր նշանակւած և որ հայերի ու թիւրքերի մէջ միջնորդ հանդիսացող Իտալիոյ հիւպատոսին և Ամերիկայի միսիօնէրին հետեւեալ պատասխանն էր տուել: «Ըսէք հայերուն, թող չըկարծեն թէ չենք գիտեր. Թիւրքիոյ հանդէպ իրենց թշնամական դիրքը զաղտնիք մը չէ մեզի համար: Զինուած խումբերը կը պտտցնեն, զինավարժութիւններ կը կատարեն: Մեր զօրքերը հայերու դէմ է որ կը կռուեն աւելի քան ողտնչու, հայ կամաւորներու զնդակներէն է որ կը սպանուեն մեր զօրքերու մեծ մասը: Ռուսին

*) «Վան-Տոսպ» 1916 թ. № 16.

**) «Արարատ» 1915 թ. յունիս, էջ 455.

զնդակը մեր ոտքը կը ծակէ, իսկ հայոց զնդակները մեր սիրտը: Թող լաւ գիտնան հայերը, երբ ջարդ սկսի հայերուն նախորդին նման չպիտի լինի քնաւ: Այս անգամ կիներուն ու երեխաներուն ալ չպիտի խնայենք»:

«Այս երկիրը կամ միւսիլմաններուն պիտի ըլլայ ըողորովին, կամ քրիստոնիաներուն»*):

ՀԳ.

Գիտնալով որ հայերի գլխաւոր ոյժը Վանումն է գտնուում, — Ծէվդէտ փաշան հրամայեց զօրքերին և քիւրդ աշիրեթներին՝ Վանի շրջակայ վայրերի վրայ ևս յարձակել և նրանց ևս պատժել: Եւ ահա սկսւեցան Արշակի և Կարճկանի հայերի ջարդերն: Ամենից սարսափելի էր Բերկրիոյ դաշտի ջարդն: Հարիւրաւոր տղամարդկանց միմիանց հետ կապոտելով ջրհորների մէջ ձգեցին ու խեղդեցին: Իսկ կնանիքների և երեխաների դիակներով Վանի մերձակայ լճակներն ու գետերը լցրին: Այնպէս որ այդ լճակների և գետերի ձկներն այլ ևս չէին կարողանում մարդիկ ուտել:

Լիմ անապատից Վեհափառ Կաթողիկոսին՝ ապրիլի 14-ին ուղարկւած մի խնդրագրում հետեւեալ սրտաճմլիկ տեղեկութիւններն ենք կարդում:

«Ձայն գութի, ձայն ողբի և աղաղակի, —

*) «Վան-Տոսպ» 1916 թ., № 16.

գրում են «կղզիարնակ սևաբաղդ և սգաւոր կրօնականք և աշխարականք,—տարաբաղդ որդիքդ Ազգանազեան զարմի ամենքը մէկ հարուածով յարմատէ կոտորեցան, աւերակ ամայացեալ անապատացեալ երկիր կուլայ և կը խնդրէ իր կորսուած որդիները ու չկրնար գտնել, զի այլ ևս չկան»:

«Հինգ տարեկան մանուկէն մինչև հարիւրամեայ ծերունին սրախողխող եղան, հարսունք և կուսանք միահամուռ գերուեցան, գիւղ և դաշտը, լեռ ու ձորը, նկուղ ու հորը լիքն են հայոց դիակներով, գայլեր ու գազաններ յագեցան հայոց արիւնով, գետեր և աղբիւրներ կարմիր փոխուած են, սակայն տակաւին մարդ գազան թիւրք կառավարութիւնը չգոհանար, չյագենար, գեռ կը փնտռէ, գեռ կորոնէ՝ նկուղներէն՝ ձոր ու փոսերէն աղուէսներու պէս դուրս կը հանէ ու կխողխողէ»:

«Վասպուրականը որպէս ապստամբ և հաւառակ ներկայացուցած է թիւրք կենտրոնական կառավարութեան, և արքայապաւեր Հրովարտակով ազատ ու համարձակ սկսեալ ապրիլի 6-ին մինչև 14-ը, այս տողեր գրուած ընդէին տակաւին կը կոտորուեն անմեղ հայեր, և քար ու հողը կը ներկուի հայի անմեղ արիւնով»:

«Միմիայն մօտ 3,000 երիտասարդներով *)

*) Այս բառերն ընդգծում եմ, ցոյց տալու համար, որ այդ 3,000 հոգին «Դաշնակցութեան» կրթած այն երիտասարդներից են անշուշտ, որոնք է որ թոյլ

և նոյն թւով կոյսերով ու հարսներով պատուած ծրարած կամք էիմ անապատի կղզիի մէջ՝ համբելով օրհասականնիս»:

«Ոչ մէկ կողմէ օգնութիւն, ոչ մէկ կողմէ փրկութիւն Աստուծմէ ի գատ, ի սէր Աստուծոյ, Հայր, Հայր, ողորմէ մեզ, անմիջական և երազահաս ըրէ օգնութեան ձեռքը և փրկութեան ժամը»:

«Եթէ երեք օր ալ ուշանայ՝ գուցէ ալ ոչ ոք մնայ, բացի կոճղացեալ հայ գաւառներէն»:

«Ահ, սա (այսինքն Օսմանեան պետութիւնը՝ ուզում են ասել) փոտած և մէջ պարապ մի ծառ էր, ինչո՞ւ ուստիս մի թեթև հոգի ալ այսքան ուշացաւ»:

«Օսմաններ պարապ են, ուժ չկայ Վանի մէջ, եթէ ուս կառավարութիւնը զբաղուած է, գէթ երկու կամ երեք հազար մեր համարիւն եղբայրներէն մեզ օգնութիւն փութացնելու շնորհ ու գթութիւն թող չզլանայ նոյն քրիստոնիայ պաշտպան հզօր կայսրութիւնն եղջիւրներու ոտքերով և արծուի թևերով» *):

են տալիս քրդերին իրանց աչքերի առաջ լլկել իրանց կանանց, իրանց մայրերին և քոյրերին, և է որ կռիւ դաշտից փախչում և կղզիներին ապաւինում:

*) ԺԸ-րդ դարու սկզբում երբ Պետրոս Մեծը Դարբանդից նահանջելու պատճառով նրան գիմաւորող հայ կամատրական խմբերն և նրանց հետ միասին խաղաղ հայ ժողովուրդն պարսիկների և լէզկիների կատաղի յարձակումներին ենթարկեցան,—ճիշտ այսպիսի աղերսագրերով հայերն քանիցս ղիմեցին կայսեր օգնութեանը, բայց նա անկարող եղաւ օգնելու: (Տես իմ «Ազատ. շարժ.» երկրորդ պրակը էջ 19—24):

«Կը հաւատանք որ թիւրքը իսպառ պիտի իյնայ Վանի մէջ: Վանը պարիսպներով ներս հրդեհուած ու կոտորուած է, իսկ Այգեփտանը կը լսուի թէ տակաւին կը մնայ դիմադրական, շրջապատուած բոց ու կրակով»:

«Արդ յոյսերնիս ու սրտերներնիս առ Բարձրեալն Աստուած, իսկ աչքերնիս դէպի օգնութեան շաւիղներ յառած՝ կը սպասենք կիսամեռ: Արդեօք, հայր մեր, չենք գիտեր թէ ձեր*) օգնութիւն երազահատ պիտի լինի, եթէ ոչ թիւրք կառավարութեան թնդանօթներ կամ զինւորներով լեցւած նաւերը»**):

ՀԴ.

Վանի ու նրա շրջակայքի ըմբոստացումներն ու կոտորածները հետզհետէ հեռաւոր վայրերն տարածւեցան և այն արդիւնքն արտադրեցին, ինչ որ Վանի ու նրա շրջակայքում:

Այդ կոտորածների նկարագրութիւնով լրագրութիւնը լիքն է նոյնպէս, բայց մենք մեր ընթերցողների հետ բաւականանանք լոկ այն նկարագրութիւնով, որ Մանազկերտի Առաջ-

*) 1912 թւականից սկսած՝ Վեհափառ Կաթողիկոսի միջամտութիւնն ու ցոյց տւած պաշտպանութիւնը՝ բարեմիտ տաճկահայութեանը այն յոյսն էր ներշնչել՝ թէ ուրեմն, անհրաժեշտ դէպքում, Վեհափառը ձեռնհասութիւն կունենայ զինւորական օգնութիւն ևս հասցնել իրանց:

**) «Արարատ» 1915 թ. փետր.—մարտ, էջ 150:

նորդական փոխանորդը արել է մայիսի 7-ին Վեհափառ Կաթողիկոսին ուղղած պաշտօնական իր գրութիւնումը:

— «Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած աղէտալի դէպքերն ու արիւնոտ անցքերն անշուշտ հիմա իմացած կըլլաք. արիւնարբու օսմանցիները արիւնով ողողեցին Վասպուրականի ու Տարօնի գաւառները, առանց տարիքի ու սեռի խտրութեան մորթեցին ծերերը, երիտասարդներն ու կաթնկեր երեխաները, Մանազկերտի սահմանի վրայ գտնւող և Վասպուրականին պատկանող Արտիշ (Ականց) և Ալճավաղ (Արծկէ) գաւառներու կոտորածներուն նայելու ըլլանք, Վանի նահանգին մէջ հայ չեն թողուցեր, հայ խաղաղ բնակչութենէն մօտաւորապէս 20,000 մորթեր են:

Ապրիլի 28-ին գրաւուեցաւ Մանազկերտի գաւառակը ռուսական յաղթական բանակի կողմանէ, բայց առանց դիմադրութեան այդ գրաւումը, շատ սուղ նստաւ մեր հայ ազգաբնակչութեան վրայ, թիւրք, քիւրդ մոլեռանդութեան այլ ևս չափն անցած էր, իբրև թէ հայերը գրաւած ըլլալին զայն (Մանազկերտ), քրդական հրոսակախումբերը մէկ կողմանէ, իսլամ գաղթականներու խուժանն ալ միւս կողմանէ յարձակեցան մեր դրացի Բուլանըզի, Խլաթի (Բզնունիք) և Խոնուսի գաւառակներու հայաբնակ գիւղերու վրայ ու սկսան անգթաբար մորթել ու յոշոտել հայ մշակն իր սիրական հողէն ու ջրէն,

կաթնակեր մանուկն ալ իր գրկէն ու ոտինքէն. Բուլանգի հայեր միայն ազատուած են, զիշեր ատեն փախչելով ոռւս բանակի գրաւած վայրերու սահմանները»:

«Վարի Բուլանգի 13 հայ գիւղերու աւելի քան 2,000 ընտանիքներէն, Խլաթի 22 հայ գիւղերու 4,500 տուն—ընտանիքներէն և Խնուսի, Գարաշոպան, Գովանտուկ, Սալորիկ և Գրմխացեա գիւղերու 4,000 անձներէն, ծմակներու ու մեջէն գաղտագողի փախչելով՝ հազիւ թէ 150 հոգի եկեր, բերեր են սև լուրեր ու սև խաղրիկներ մեր արիւնոտ եղբայրներէն ու բզբտուած քոյրերէն:

Փախչողներու պատմութեանը նայելով՝ Բաղէշ, Կարին, Մշոյ քաղաքն ու Մշոյ դաշտն ալ սուրէ անցուցեր են, բայց քանակն ու չափն չգիտցուիր, իսկ մեր և Անթապ (Տութաղ) գաւառակներու ցանուցրիւ սպանուածներու թիւը 1,000-ի կը մօտենայ: Վիճակագրութիւնը յետոյ կը ղրկեմ»:

«Ողորմելի վիճակի մը մէջ կը գտնուին նա և գաւառիս սահմաններու մէջ ապաստանող 40,000 անձ գաղթականները, զրկուած իրենց բնավայրերէն մերկ, սովալլուկ առիւն կը զարկուին, անդին կը զարկուին

.
.
.
.

Ուստի հաղորդելով զայսոսիկ Ձերդ Վեհա-

ժառութեան ի գիտութիւն, հայ ազգի անունով կրթնդրեմ, ուր որ անկ է շնորհ բերէք ներկայացնել ողբալի հայ ժողովրդեան վիճակն և խնդրէք Ամենաողորմած Յարի Կառավարութիւնը, որ ուշադրութիւն դարձնեն այս բազմաչարչար ժողովրդեան պէտքերու ու ցաւերում վրայ, տրուի հրաման բանակին առաջ խաղալու դէպի հայաշատ Տարօն, որքան որ կոտորածները խոշոր համեմատութիւններ չեն ստացեր, մինչև որ համաշխարհային արիւնառուշտ պատերազմը վերջ գտնէ և կարգապահութիւն ու խաղաղութիւն վերահաստատուի»*):

ՀԵ.

Ի հետևումս իրան եղած այս դիմումներին՝ Վեհափառ Կաթողիկոսը՝ ըստ նախընթաց հաճութեան փոխարքային՝ ապրիլի 7-ին հեռագիրներով դիմեց արտաքին գործերի մինիստրին, Իտալիայի էմմանուէլ III թագաւորին, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների նախագահին, Ֆրանսիական Հանրապետութեան նախագահին և Անգլիայի Գէորգ 6-րդ թագաւորին՝ խնդրելով իրենց դեսպանների միջոցաւ և նրանց ազգեցութեամբ վերջ դնել տալ տաճկահայերի ջարդերին:

Նորին Վեհափառութիւնը հեռագրով դիմեց նա և Պօղոս փաշա Նուպարին և իր վերոյիշեալ

հեռագիրների իմաստը ծանուցանելով՝ առաջարկեց «Նորին Գերագանցութեանը» իբրև կաթողիկոսական ներկայացուցիչ և «նախագահ հայկական պատգամաւորութեան ամեն հնարաւորը գործ դնել ի պաշտպանութիւն մեր ժողովրդի թիւրքիայում»:

Սագօնովը իրեն ուղարկւած հեռագրին ապրիլի 9-ին այսպէս պատասխանեց՝ «ես առաջարկել եմ մեր ղեսպաններին՝ Խալիֆայում և Միացեալ Նահանգներում՝ պաշտպանել ձեր դիմումը»:

Իսկ Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրը Գրէյը այսպէս պատասխանեց ապրիլի 30/13 մայիսի՝ «Նորին Մեծութիւն Թագաւորը հրամայել է ինձ տեղեկացնել Ձերդ Սրբութեան սոյն ամսոյ 4-ի հեռագրի ստացումը և յայտնել, որ Տաճկաստանի հայերի գրութիւնը գրաւել է Նորին Մեծութեան Կառավարութեան ուշադրութիւնը»*):

Այնուհետև Երրեակ Դաշնակցութեան պետութիւնները միմիանց հետ բանակցելով Օսմանեան կառավարութեանը հետևեալ հեռագիրը ուղարկեցին մայիսի 12-ին՝ «Հայաստանում տեղի է ունենում հայերի կոտորած վերջին ամբողջ ամսուայ ընթացքում, քրդերի և տաճիկների ձեռքով, Օսմանեան իշխանութիւնների պարզ

*) «Արարատ» 1915 թ. փետրւար—մարտ, էջ 170—176:

անփութութեան պատճառով, և երբեմն էլ նրանց անմիջական աջակցութեամբ:

Ապրիլի կիսին (նոր տոմարով) տեղի է ունեցել հայերի կոտորած էրզրումում, Բերջանում, Էգիւնում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Ջէյթունում և ամբողջ Կիլիկիայում:

Վանի շրջակայքում գլխովին կոտորւած են հարիւրաւոր գիւղերի բնակիչներ: Վանում քիւրդերը պաշարել են հայկական մասը: Միւսոյն ժամանակ Պօլսում թիւրք կառավարութիւնը ձերբակալում և անլուր ճնշումների է ենթարկում խաղաղ հայ բնակչութիւնը՝ Նկատի առնելով այս նոր ոճիրները, որ գործում է թիւրքիան մարդկութեան և քաղաքակրթութեան դէմ՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դաշնակից կառավարութիւնները հրապարակով յայտարարում են Դրանը, որ իրենք այս բոլոր ոճիրների համար անձնական պատասխանատւութիւն են դնում թիւրք կառավարութեան բոլոր անդամների, նոյնպէս Օսմանեան իշխանութիւնների այն տեղական ներկայացուցիչների վրայ, որոնք մասնակից եղած կըլինեն այդպիսի կոտորածների»*):

ՀԶ.

Ինչպէս որ սպասելի էր՝ թէ Վեհափառ Կաթողիկոսի քաջած հեռագրական խնդիրներն և

*) «Արարատ» 1915 թ. ապրիլ—մայիս, էջ 302:

թէ Երրեակ Դաշնակցութեան այս հեռագիրը ոչ մի ազդեցութիւն չարին Օսմանեան կառավարութեանը վրայ և ոչ մի գործնական արդիւնք առաջացրին յօգուտ խոշտանգող ու տառապող ժողովրդի։ Այլ ընդհակառակը՝ կարելի է ասել՝ առաւել ևս զրգոեցին թիւրքերին... — մի երեւոյթ որ խիստ յաճախ տեղի է ունեցել հայ ազգի պատմական և ժամանակակից կեանքում, և որ այնուամենայնիւ մազի չափ խելքի ու գիտակցութեան չէ բերել մեր ազգի քաղաքական գործիչներին և մեր դիպլոմատ — խիկար իմաստուններին, — եթէ անգամ ընդունենք այն առասպելն իբր թէ՝ հայ ազգը, իր ողորմելի, ցաք ու ցրիւ և հպատակ տեղովը՝ կարող է ինքնուրոյն դիպլոմատներ և գործիչներ ունենալու, այլ ոչ թէ սոսկ քաղաքական մարիօնէտներ և մանեկէններ...

...Այսպէս թէ այնպէս՝ ձէվդէտ Ֆաշան՝ երբ լուր առաւ թէ ռուսական բանակը արդէն Վանին մօտիկացել է, — թողեց Վանը և հեռացաւ։ Երկու օրից յետոյ՝ երկրորդ հայ կամաւորական խումբը մտաւ Վան, և մի օր հանգստանալուց յետոյ՝ տեղական զինւած երիտասարդներին հետը վերցնելով՝ անցաւ գնաց Շատախ՝ թէ քրդերի հետ այնտեղ կռող ժողովրդին օգնելու համար, և թէ մանաւանդ լճի հարաւային ափով ընթացող ռուս բանակի ձախակողմեան թեւ ապահովելու համար։

Դրանից յետոյ, և միւսոյն հպատակաւ՝

երկրորդ խումբը անցաւ Մոկս, ուր թիւրքերի հետ ունեցած մի յաջող ընդհարումից յետոյ՝ մտաւ Խեչանի և Բոթանի խորքերը՝ առաջացող ռուս բանակի համար հետախուզութիւններ անելու հպատակաւ։

Չորս օրից յետոյ՝ երկրորդ խմբին միացաւ կամաւորների չորրորդ խումբն ևս՝ և խառնելով ռուս բանակին սկսեցին յաջողութեամբ յետ մղել ու յաղթահարել թշնամոյն, թէպէտ և իրանք էլ յետ մղւելու դէպքի ենթակայ եղան։

Բայց մի կողմ թողնելով պատերազմական այդ գործողութիւնների մանրամասնութիւններին մէջ մտնելն, ընթերցողին հետ անցնենք Վան։

Հէ.

Երկրորդ կամաւորական խմբի Վան քաղաքը մտնելու երկրորդ օրը, որ էր մայիսի 6-ը, գեներալ Նիկողայեւը մտաւ այնտեղ, ուր վանեցի ռազմիկ խմբի ղեկավարը, դաշնակցական յայտնի Արամը, նրան յայնձնեց քաղաքի բանալիները։

Ռուս զինւորական իշխանութիւնը նոյն այդ Արամին՝ Վանի նահանգապետ կարգեց՝ իրաւունք տալով նրան հայերից մի ժամանակաւոր վարչութիւն կազմակերպել նահանգը կառավարելու համար։ Եւ Արամը կազմակերպեց... ամենամեծ մասամբ իր ռուսահպատակ կուսակիցներից ու համախոհներից։

Վանի ուսաց ձեռքն անցնեն ընդհանուր ցնծութիւն առաջ բերեց ուսահայերի մէջ ամենուրեք: Հոգևոր բարձրագոյն իշխանութեան կարգադրութեամբ՝ եկեղեցիներում մաղթանքներ կատարւեցան և բեմբասացութիւններ ու ճառախօսութիւններ տեղի ունեցան:

Փալով Արամի նահանգապետ կարգւելուն, — հայ լրագրութեան ոգևորութիւնը, կարելի է ասել, չափ ու սահմանից անցաւ:

Բացի այդ գտնւեցան մարդիկ, հրապարակախօսներ որոնք, — հակառակ հայկական իմաստուն առածին թէ՛ «դեռ գետը չհասած, մի բորլիկնալ», — սկսեցին այս ու այն ծրագիրը կազմել... իրենց երեակայութեան մէջ:

Ինչ ասել կուզի որ ընդհանուր ցնծութեան և ոգևորութեանը ջերմ մասնակից էր նա և մեր «Ազգային Բիրօն», որ փոխարքային գիմելով՝ իրաւունք խնդրեց կամաւորական չորս նորանոր խմբեր կազմակերպելու՝ իւրաքանչիւրն հազար հոգուց բաղկացած .

Ափսոս միայն որ այդ ընդհանուր ցնծութեան ու ոգևորութեան միջոցին, — և թերևս նրանց պատճառաւ, — հայ հասարակութեան մէջ մռայլ լուրեր տարածւեցան թէ պատերազմական գործողութիւնների վայրերում՝ ուսուցիչական շրջանները դժգոհ, անբարեացակամ, մինչև իսկ թշնամական վերաբերմունք են ցոյց տալիս դէպի հայ կամաւորական խմբերն ու դէպի հայ ժողովուրդը:

Այդպիսի անբարեացակամ վերաբերմունք ցոյց տուողներ կային պատերազմի սկզբի ամիսներում, բայց այդպիսիներն այն ժամանակ անհատներ էին, այլ ծագմամբ, ոչ ուսանհատներ, իսկ այժմ անբարեացակամութիւնը կարծես ընդհանրանում է, և ուսուցիչական տարիքի համակրութիւնը՝ քրդերի կողմն է թեքւում՝ առաջւանից աւելի մեծ չափով:

Միմեանց յաջորդող փաստերն եկան հաստատելու այդ երևոյթը:

ՀԸ.

Ստանձնելով Վանի շրջանի նահանգապետութիւնը՝ Արամը գիմեց Վեհափառ Վաթոյիկոսին հետևեալ գրութեամբ՝ գրւած 1915 թ. մայիսի 26-ին № 350, — որի ընդգծումներն և նկատողութիւններն իմն են:

«Վեհափառ Տէր.

«Անշուշտ հաճոյքով և ցաւով լսեցինք ամբողջ Հայաստանի և մանաւանդ Վասպուրականի վիճակի մասին: Կը հաւատամ, որ հաճոյքով, որովհետև հայերն ամեն բան ըրին իրենց ազգային պատուի փրկութեան համար*), բայց և

*) Ի շնորս իրենց գրգռչական գործողութիւններէ՝ ազգի գլխին եկած ամեն մի փորձանքն ու տառապանքը դաշնակցականները միշտ այդ բառերովն են արդարացնում:

ցաւով, որովհետեւ հակառակ ամենքի ցանկութեան, չյաջողեցանք շատ մը գաւառները փրկել թիւրք-քրդական խժոժութիւններէն^{*)}։ Գաւառներու մէկ մասը ենթարկեցաւ կոտորածի, թաւանի և համարեայ ամբողջ գիւղերը հրկեզուեցան, բացի Շատախի մաս մը գիւղերէն, որոնք փրկեցան մեր քաջերու ինքնապաշտպանութեան շնորհիւ^{**)}։

Այժմ գաւառներու և քաղաքի պատկերը, — պարզերեսութեամբ գրում է Վանի օքնահանգապետը, — այս է։

Ամբողջ գիւղերը աւերուած ու հրկեզուած, ոչխար, եղ, տուն, երկրագործական գործիքներ թալանուած։ Երկամսեայ դէպքերու շնորհիւ հոս հոն փակուած կամ լեռներու վրայ խոտով կերակրուելուն պատճառով սոսկալի հիւանդութիւններով բռնուած, (տիֆ և մանաւանդ տիգանութիւն) երեխաների սոսկալի և մեծաքանակ մահացում։ Գիւղական աշխատանքներու վերսկսման, և գիւղերու վերաշինութեան անկարելիութիւն, որովհետեւ լեռներն ապաստանած քիւրդերը դեռ հանգիստ չեն տար հայ գիւղացիներուն իրենց գիւղերը տեղաւորուելու և վերաշինելու։ Ռուսական զօրքի յաղթական մուտքէն վերջ բազմ-

^{*)} Արդեօք որն է, կամ որոնք են այն գաւառները, որոնք փրկելու յաջողել են դաշնակցականները։

^{**)} Բայց որոնք, վերջ ի վերջոյ, նոյնպէս հրկեզուեցան։

մաթիւ յարձակումներ եղան^{*)}։ Աբաղայ, Արճակ, Արճեշ, Ալճաւազ, Մոկս և Շատախ։ Եւ դեռ կը շարունակուին Մամրտանքի և Սպարկերտի շրջանի կռիւները»։

— «Եթէ անմիջական զբաղական օգնութիւն չհասնի Կովկասէն, — դաշնակցական գործիչների սովորական սխառեմին դիմելով շարունակում է Աբամը, — այն ինչ որ չկրցաւ ընել թիւրքի եաթաղանը, պիտի ընէ... և մանաւանդ տարափոխիկ հիւանդութիւնը»։

«Վը խնդրեմ «Եղբայրական Օգնութեան Կոմիտէն», որ անմիջական զբաղական օգնութիւն հասցնէ աւերուած գիւղերու, տուններու վերաշինութեան և գիւղատնտեսական գործիքներու և կենդանիներու հայթհայթման համար»։

«Արդէն իմ նախագահութեամբ կազմակերպուած են գաղթականներ տեղաւորող և նպաստօգնութիւն հասցնող կոմիտէներ։ Տեղական միջոցներով գործի ենք սկսած, որն արդէն սպառելու վրայ է։ Լաւ կըլինէր, որ գումարներ տրուէր այդ կոմիտէներու տրամադրութեան տակ, որ պիտի մանրամասն հաշիւ տայ ձեզ, անշուշտ իմ հսկողութեան տակ։

Աւելորդ է ըսել, որ բժշկական օգնութեան գործը, բազմաթիւ բժիշկներով, դեղագործերով և մեծաքանակ դեղերով՝ անհրաժեշտ է, որ անմիջապէս ճամբայ ելլեն...»։

^{*)} Հապա որտեղ են և ինչ են շինում հայ ինքնապաշտպանութեան կարծեցեալ հերոսները։

«Կը յուսամ, որ ի նկատի առնելով այս բացառիկ վիճակը, կոչ կընէք բոլոր բարեգործական և կուլտուրական ընկերութիւններուն, որ անմիջական օգնութեան հասնեն Վասպուրականին»:

«Պիտի խնդրէի նոյնպէս, Վեհափառ Տէր, որ անմիջապէս թելադրէք Այվատեան սրբազանին, որ փութար Աղթամարի կողոպտուած վանքը հասնելու դրամական օժանդակութիւններով, և վարէր Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահի պաշտօնը, որը թափուր կը մնայ այժմ»*):

ՀԹ.

Վեհափառ Կաթողիկոսին ուղղած այս գրութիւնից մի ամիս յետոյ, այն է յունիսի 23-ին նահանգապետ Արամը՝ իբրեւ Վանի շրջանային վարչութեան պետ, մի կոչ էլ հայ ժողովրդին ուղղեց՝ միևնոյն նպատակով, — առձեռնաբերի ծով կարիքներին օգնութիւն հասնելու յորդորելով: Այդ կոչն ևս ամբողջովին արտատպուած ենք՝ ընթերցողին ծանօթացնելու համար՝ եղած օգնութեան չափը և կարիքի քանակը:

«Հայրենակիցներ! — գրում է Արամը, — հաճոյքով լսեցինք այն բուն ոգևորութիւնը, որ առաջ բերին Վանի մի ամսեայ ինքնապաշտպանութեան կռիւները Կովկասի և գաղութների մեր հայրենակիցներու մէջ:

«Ժողովուրդը ուժասպառ, յամեցած և քայ-

քայուած, իր յոյսը դրաւ Կովկասի և արտասահմանի եղբայրներու վրայ, որ անոնք կուգան իր աւրուած տուներու, քանդուած օջախներու, հազարաւոր հիւանդներու և քայքայուած տնտեսութեան վերակազմութեան օժանդակելու»:

«Շնորհակալութեամբ արգէն ստացանք բաւականաչափ գումարներ Ս. Էջմիածնէն, Թիֆլիսէն և Բագուէն, տեղս հասաւ «Եղբայրական Օգնութեան Կոմիտէի» բժշկական խումբը, — մէկ բժիշկ, մէկ ֆելտշէր և մէկ գթութեան քոյր: Երէկ տեղս հասան Թիֆլիսի Կ. Կոմիտէի և Հայ Բարեգործական Ընկերութեան բժշկական խումբն ևս, — երկու բժիշկ, 3 կին բժիշկ օգնականներ, Կ. Կոմիտէի ներկայացուցիչ պ. Սարգիս Աբովեանը, գաղթականներուն սնունդ բաշխելու գործը կարգադրելու համար: Երկու խումբերն ալ բերած են բաւականաչափ դեղորայք, հագուստ, շաքար և այլն:

Արգէն գործի ենք սկսած:

«Եղբայրական Օգնութեան» Կոմիտէն բացած է քաղաքի մէջ բուժարան իր բժշկով և օգնականով: Պատրաստութեան մէջ ենք վարակիչ հիւանդութիւններու առանձին հիւանդանոց մը բանալ քանի մը օրէն: Վեհափառ Կաթողիկոսը նոյնպէս հրամայած է 56 անկողինով հիւանդանոց մը բանալ: Որոշած ենք այդ հիւանդանոցը հիմնել կանանց, երեխաներու և առհասարակ ոչ վարակիչ հիւանդութիւններու համար:

*) «Արարատ» 1915 թ. յունիս, էջ 453:

«Թիֆլիսի Կ. Կոմիտէի բժիշկներէն պ. Քոչարեանը պիտի մեկնի վաղը Ոստան, հոն բժշկական գործը կազմակերպելու»:

«Երևի գիտէք, որ գործերը վարելու համար արդէն կազմուած է սրբազան Այվատեանի նախագահութեամբ «Եղբայրական Օգնութեան» Կոմիտէ մը: Կ. Կոմիտէի բժշկական խումբը գալէն ետքը գործը համերաշխութեամբ և միացեալ կերպով վարելու համար համաձայնութեան եկանք Կ. Կոմիտէի գլխաւոր բժիշկ պ. Հ. Օհանջանեանին—պ. Ս. Սքովեանը վերցուցինք վերոյիշեալ կազմին մէջ»:

«Այս ձևով գործը կազմակերպելու ձևին մէջ զբոնք գրեթէ: Փութամ աւելացնել և այն, որ նախ քան Կովկասի օգնութեան հասնելն, և գալէն ետքն ալ աշխատեցինք անդական միջոցներով ալ կազմակերպել գաղթականներու օգնութեան գործը: Տեղական միջոցներով մինչև հիմայ հայթհայթած ենք մօտ 10,000 փութ ցորեն, որու կէսը արդէն ցրուած է և կէսն ալ նոր կը ցրուի, կազմուած Կոմիտէի տրամադրութեան տակ: Արդէն բաշխած ենք կարիք ունեցող զիւղերուն մօտ 8—10,000 ոչխար և 2,000-էն աւելի սևատաւար»:

«Դիւրութիւն ենք ստեղծած Ոստանի մէջ, ուր բոլոր հիւանդները ձրիաբար, տեղական միջոցներով կաթ, մածուն և այլն կը ստանան: Այսպիսով աշխատած ենք դուրսի օժանդակութեան

հետ՝ տեղացին ալ մասնակից ընել, ժողովուրդը չայլասեռելու համար»:

2.

«Կարիքի պատկերը,—շարունակում է Արամը,—այսպէս կարելի է պատկերացնել:

Ամբողջ վասպուրականը հիւանդանոցի է փոխուած: Տուն չկայ, որ մէկէ աւելի հիւանդներ չունենայ: Աւելի ծանր է վիճակը Ոստանի—Աղթամարի շրջանին մէջ, ուր հաւաքուել են Սպարկերտի, Մամրգանքի, Խիզանի, Կարկառի, և Կարճկանի ժողովուրդը,—15—25,000 հոգի, որոցմէ նուազագոյնը 2—3,000-ը հիւանդ են: Հիւանդութեան տեսակները մեծ մասամբ տիֆն է իր բոլոր նմուշներով և տիզանթերի և այլն: Նոյնն է և Թիմար կոչուած շրջանին մէջ:

Հոն հաւաքուած էին և են Ալճաւաչի և Բերկրիի շրջանի հայերը: Հիւանդութիւնները սոսկալի են և բժշկական ոչ մէկ օգնութիւն չենք կրցած հասցնել:

Աւելի սոսկալի է սուրի քաշուած Արճեշի վիճակը: Հոն մօտ 5,000 ժողովուրդ կայ անտէր անտիրական և հիւանդ. և իբր աւելի հեռու ընկած գաւառ աւելի քիչ է խնամքի արժանացած: Ի դէպ է ըսել, որ առհասարակ բժշկներու հետ պայմանաւորուելու էք, որ անոնք ի պահանջել հարկին համաձայնեն գաւառն ալ երթալ: Գերադասութիւն տուէք աղամարդ ֆէլդշերներուն,

որոնք միայն կրնան ղիմանալ գաւառի և գիւղի
գոյութեանց: Իսկ մնացած գաւառները, ուր
թէ և գաղթականներ չկան, բայց ամբողջ ազ-
գաքնակութիւնը հիւանդ է: Պէտք է նկատել,
որ եթէ շուտով համաճարակի առաջը չառնուի,
Ժողովուրդը, դեռ ձմեռը չհասած, սովամահ պի-
տի ըլլայ, որովհետեւ աշխատող ձեռքերը, եթէ
դաշտային աշխատանքին չհասնեն, բերքերը կը
մնան անքաղ:

Պէտք է ուրեմն անմիջապէս լրացնել բժշկա-
կան օգնութեան գործը:

Անհրաժեշտ են բժիշկներ և օգնականներ և
գեղորայք՝ 1) Արճէշի, 2) Ալճաւազի, 3) Թիմա-
րի, 4) Բերկրիի, 5) Արճակի, 6) Հայոց Ձորի,
7) Շատախի, 8) Մուսի շրջաններու համար: Եթէ
անհնար է բժիշկներ գտնել, կարելի է 4 բժիշ-
կով և քանի մը ֆէլտշէրներով գոհանալ երկու
գաւառին մէկ բժիշկ տալով, այսինքն 2,000
հիւանդին՝ մէկ հոգի: Բժշկական գործի հետ
պէտք է կազմակերպել և սնունդի ու նպաստի
գործը: Փաստերը ցոյց են տուած, որ շատերը
մահացած են սովի և շատերը հիւանդացած՝
սնունդ չըլլալուն պատճառով:

«Որոշած ենք մեր տրամադրութեան տակ
եղած մօտ 50,000 ըուբլի գումարէն որոշ տո-
կոս մը յատկացնել հացահատիկներու զնման թէ
ներկայի և թէ ձմեռան համար»:

«Պէտք է նոր գումարներ հասցնել հիւան-
դանոցներու, բժշկական օգնութեան, սնունդի և

1. Ձէնիաթ—զէնիաթ
2. Դիսագին
3. Ապօրինի գաւակը
4. Գինեղև
5. Ռաֆֆիի „կայծերը“
6. Կացինը քարին կպաւ
7. Մտորումներ
- 8 Պատմական Քաղաքներ Ա. պրակ.
9. Պատմական Քաղաքներ Բ. „
10. Պատմական Քաղաքներ Գ. „
11. Պատմական Քաղաքներ Դ. „
12. Պատմական Քաղաքներ Ե. „
13. Պատմական Քաղաքներ Զ. „
14. Պատմական Քաղաքներ Է. „
15. Իսրայէլ Օրինակ ըր քաղաքակ. ծրագիրը
16. Հայկական հարցի երկրորդ շրջանը
17. Հայկական հարցի երրորդ շրջանը
18. Հայկական հարցի չորրորդ շրջանը
19. Հայկական հարցի հինգերորդ շրջանը
20. Հայկական հարցի վեցերորդ շրջանը
21. Պատմութեան դասերը
22. Հրապարակախօսական մանրունք Ա. պր.
23. Պատմական Քաղաքներ Ը. պրակ
24. Պատմական Քաղաքներ Թ. պրակ
25. Պատմական Քաղաքներ Ժ. պրակ
26. Ռոճիկ քահանաներին
27. Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը
28. Պատմական զրոյցներ Ա. պրակ—50 կ.
29. Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը. Մասն II.
զինը 50 կող.

Ն
Ե
Ծ
Ա
Ի
Ո
Թ
Ա
Պ
Ս

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0202104

